

7660

1297 Super

910.4

21-93.2

549/2 18

91/

ՍՏԷՆԼԻ

ՆՐԱ ԿԵԱՆՔԸ, ԳԻՒՏԵՐԸ

910.4

U-930
մե

→: ԵՐ ←:

ՎԵՐՋԻՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՑ

Ի. ՄԻՐՉԱ-ԱԻԱԳԵԱՆՑ

2004

ԲԱԳՈՒ
Տպարան Շահրադեանի
1897

33527-4.4.

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 24 февраля 1897 г.

(523-50)

16744-58 2

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն.

ՄՏԷՆԼԻ

Նոր զիւտեր անել, մտնել այնտեղ, ուր դեռ մարդկային ոտը չէ կոխել, եղել է մարդկային յառաջագիմութեան խթաններից մէկը: Պատմութիւնը յիշում է շատ երեկի ճանապարհորդներ՝ Վոլոմբուր, Կուկը, Մագելլանը և այլք, որոնք միշտ կը մնան նրա էջերումը: Նպատակները եղել են զանազան: Մէկ քանիսը փնդուել են նոր հարուստ երկիրներ, որոնց կարելի լինէր միացնել իրանց տէրութեանը, միւսները լսկ գիտութեան համար էին ճանապարհորդում, նկարագրելով և ուսումնասիրելով նոր երկիրներ, երրորդները աշխատում էին գտնել յարմար և կարճ հաղորդակցութեան ճանապարհներ և այլն:

Այդ ճանապարհորդութիւնների պատճառներից մէկը ևս եղել է հետեւալը: Նրբ որ մի երկիր լցվում է ժողովրդով, յայտնի բան է, որ զրանք կաշխատեն մի ուրիշ տեղ գտնել, իրանց աւելորդը այնտեղ բնակեցնելու համար: Ահա այդպիսի զրութեան մէջ էր հին Նւրոպան: Բայց, շնորհիւ նոր գտած հողերին, նա կարողացաւ իր բնակիչների աւելորդը այդ նոր երկիրները արտադրել:

Մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ Նւրոպայի տէրութիւնները աշխատում էին գտնել նոր հողեր, որտեղ կարելի կը լինէր բնակեցնել իրանց ազգաբնակչութեանց աւելորդը: Նւ ահա, շնորհիւ մի մարդու, համարեայ բոլոր նւրոպական տէրութիւնները իրանց աչքը դարձնում են դէպի այն երկիրը՝ Աֆրիկան, որը դեռ երէկ հաշվում էին անապատ, և այնտեղ ահագին հողեր գրաւում: Անգլիացիները գերմանացիները, ֆրանսիացիները, սպանիացիները, փօրթուգալիացիները և մինչև անգամ իտալացիք արդէն գրաւել էին ահագին տեղեր: Առաջ հաշվում էին միջին Աֆրիկան մի անմարդաբնակ անապատ, ուր կեանք չը կայ, բայց յանկարծ յայտնվում է, որ այդ հողերը աշխարհիս ամենահարուստ հողերից մէկն է և ունի խիտ ազգաբնակչութիւն: Բայց ո՞վ էր այն մարդը, որը հաղորդեց այդ տեղեկութիւնը և այդպիսի իրարանցումն զցեց նւրոպական տէրութիւնների մէջ, որոնք վախենում էին, որ չի լինի թէ ուշանան և իրանց բաժին չը հասնի:

Այդ մարդը Ստէնլին էր: Բայց, չը նայած նրա բոլոր կատարած գործերին, նրան շատ վերաւորել են ու չարախօսել և, ինչպէս կը տեսնի յետոյ ընթերցողը, այդ եղել են զրպարտութիւններ: Մենք այստեղ կը պատմենք Ստէնլիի կենսագրութիւնը, որը ունի կրթական շատ կողմեր, նրա արած երեք ճանապարհորդութիւնները և ապա, — որը և կազմում է այս գրքի գլխաւոր նիւթը, — նրա չորրորդ ճանապարհորդութիւնը Էմին-փաշային ազատելու համար:

Ստէնլիի կենսագրութիւնը ունի կրթական այն կողմերը, որ դուք տեսնում էք, թէ ինչպէս մի դատարկաձեռն մարդ, զուրկ ամեն ինչից, չնորհիւ միայն իր գործունէութեանը և հաստատ կամքին, ոչնչութիւնից բարձրանում է կամաց-կամաց և կանգնում երեւի մարդկանց շարքում:

Այս գրքովը զրելիս օգտվել ենք հետեւալ աղբիւրներով.

Стэнли. Въ дебрихъ Африки.

Стэнли. Биографич. библи. Павленкова.

Путешествіе Стэнли для освобожденія Эмина-пашы.

Стэнли, его жизнь и путешествія և այլն:

Ս Տ Է Ն Լ Ի,

Ն Բ Ա Ա Ե Ա Ն Ք Ը, Գ Ի Ի Տ Ե Բ Ը,

Ե Ի

ՎԵՐՋԻՆ ԺԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆԵՐ

I.

1841 թ. յունվարի 28-ին Դէնբրիգ Ֆոքերիկ քաղաքում, հիւսիսային Ուէլսում, ծերունի Սօգէս Պէրսիի տանը, աւելանում է ևս մի անգամ: Շատ էլ չէր ուրախ Պէրսին, որովհետեւ ինքն էլ հազիւ-հազ էր կերակրվում: Չը նայած, որ այդ ծնունդը ապօրինի էր, որովհետեւ ծննդկանը, իր աղջիկը, խաբվում է իրանց հարեան հարուստ երկրագործի որդուց, Ջօն Բօուլլէնզից, նա, իր բարի բնութեան համեմատ, շատ էլ խիստ չէ նայում աղջկայ այդ սխալմունքի վրայ և սիրով է ընդունում իր թոռանը: Որովհետեւ երեխայի հայրը հրաժարվել էր որ և իցէ օգնութիւն հասցնելուց, այդ պատճառով նրան կրթելու ու պահելու բոլոր ծանրութիւնը ընկնում է առանց այն էլ աղքատ ընտանիքի վրայ: Պապը շատ սիրում էր իր թոռանը և միշտ կրկնում էր եղել, թէ գրանից ապագայում երևելի մարդ դուրս կը գայ: Դժբաղդաբար նա շուտով կաթլաճահար է լինում և մեռնում:

Այդ կորուստից յետոյ խեղճ աղջկայ գրութիւնը աւելի ևս վատթարանում է, որովհետեւ Բօուլլէնդը նորից հրաժարվում է օգնութիւն հասցնելուց և մանաւանդ որ նրա բարեկամները հրաժարվում են նրանից, ի նկատի ունենալով ապօրինի ծնունդը:

Շուտով մեռնում է և Զօն Բօուլլէնդը մի գինեւանում կռվելուց յետոյ:

Բէթսին,—այդպէս էր կոչվում Մօզէս Պէրսիի աղջիկը,— վերցնում է իր երեխային և տալիս հարուստ հարեան Պրէյսի ընտանիքը՝ կրթելու և իր ամբողջ աշխատանքը տալիս է նրանց: Բայց Պրէյսը վերցրել էր երեխային իսկապէս ոչ թէ կրթելու, այլ բանեցնելու, և սաստիկ վատ էր վարվում հետը: Նրա վարվողութիւնը, առանց այն էլ կոպիտ, աւելի ևս վատթարանում է, երբ Բէթսին չի կարողանում վճարը հասցնել:

7 տարեկան հասակում նրան ուղարկում են Սէնթ-Ազաֆ բանւորական տունը: Մենք բոլորս նրան խղճում էինք,—ասում է մէկ բարեկամը,—նա այնպէս խելօք և հասկացող երեխայ էր:

Բանւորների տանը փոքրիկ Զօնը,—այդպէս էին նրան կոչում,—մնում է մինչև 15 տարեկան հասակը: Այդ ժամանակամիջոցում նա ահագին ծեծեր է ուտում: Առհասարակ բանւորական տան կարգերը խիստ վայրենաբարոյ էին, ամեն մի սխալմունքի հետեանքը ծեծն էր լինում: Այստեղ նա անցնում է այն բոլոր ուսումը, որ աւանդում էին: Նա պարագլում էր նաև ընթերցանութեամբ, գլխաւորապէս ճանապարհորդութիւնների նկարագիրները կարդալով:

1856 թ. Զօնի մէկ բարեկամուհին, ցանկանալով մի բարի բան անել նրա համար, տանում է իր մօտ և յանձնում նրան իր ոչխարները պահել: Իհարկէ նա չէր կարող միշտ մնալ հովիւի պաշտօնում և աշխատում էր մի ուրիշ գործ ձարել: Այդտեղ նա պատահում է իր մօր կողմի բարեկամ Դաւիթ Օուէնին և, երբ նա ստանում է վերականգնուի

պաշտօնը Մօլթի ուսումնարաններում, անցնում է նրա մօտ իբրև օգնական: Դժբաղդաբար նոր բարերարը շատ տգէտ և ինքնահաւան մարդ էր: Նա հարկադրում էր իր օգնականին սրբել կօշիկները, աւելել սենեակները և առհասարակ կատարել բոլոր կեղտոտ գործերը: Այդպիսի հանգամանքներում Զօնը չէր կարող երկար մնալ և հաճախ փոքրիկ գումար հաւաքելով, նա ուղևորվում է դէպի Լիւերպուլլ:

Լիւերպուլլում Զօնը բնակվում է իւր բարեկամուհու տանը: Դժբաղդաբար նա այստեղ էլ հանգիստ կեանք չէ վայելում: Բանը նրանումն էր, որ այդ բարեկամուհին ունէր մի որդի, որի բնութիւնը շատ կռաւար էր, և պարզ է, որ բոլոր կակալները Զօնի գլխին էին կոտրատվում: Այդտեղ նա ծառայում էր մի մասվաճառի մօտ և իր բոլոր աշխատանքը հազիւ բաւականանում էր տան վճարը տալու համար: Նա մտադիր էր գնալ Ամերիկա, իսկ զրա համար հարկաւոր էր ճանապարհի ծախք, որը նա չուներ. դուրս գալով իր բարեկամուհու տնից, նա գնում է նաւահանգիստ և այնտեղ պարագլում է բեռնակրութեամբ: Զրկելով իրան ամեն ինչից, նրան յաջողվում է մի փոքրիկ գումար շինել: Տեսնելով, որ այդպէս դեռ շատ պիտի չարչարվի, նա գնում է մի նաւապետի մօտ և, տալով նրան իր հաւաքած փողերը, խնդրում է իրան ընդունել նաւի վրայ և հասցնել Ամերիկա, իսկ մնացած 10 րուբլիի փոխարէն, որ նա չուներ լիովին վճարը տալու համար, խոստանում է ծառայել մինչև Նոր Օրլէան: Մի քանի օրից յետոյ շոգենաւը հասցնում է Զօնին Նոր Օրլէան: Նոր քաղաքում Զօնը շրջում էր փողոցները մի գործ ձարելու համար և կարգում էր բոլոր յայտարարութիւնները: Մի դռան վրա նա տեսնում է կայքած մի թուղթ, որտեղ գրված է լինում. «Հարկաւոր է մի տղայ»: Զօնը իսկոյն մտնում է խանութը, և խանութպանը, որի անունն էր Ստէնլի, շատ սիրալիր ընդունում է նրան:

—Ինչ գործ կարող ես կատարել, սիրելիս, հարցնում է նա:

—Ինչ որ իմ հասակիս տղայի ձեռքով կարող է գալ, պատասխանում է Զօնը:

Խանութպանը վերցնում է Զօնին և, նկատելով նրա մեջ լավ ընդունակություններ, դարձնում է իր գլխավոր գործակատարը, իսկ յետոյ էլ որդեգրում է նրան: Ահա այդպիսով Զօնը դառնում է Հէյնրի Մորթօն Ստէնլի: Խեղճ խանութպան, կարող էիր արդեօք երևակայել, որ դրանով դուք ունենում անմահացնում ես: 1861 թ. Ստէնլին մեռնում է և Հէյնրին մնում է փողոցումը, որովհետև նրան որդեգրող խանութպանը ոչ մի կտակ չէ թողնում և այդպիսով նրա բոլոր կարողությունները անցնում է բարեկամների ձեռքը:

Նորից սկսվում է Ստէնլիի համար ապրուստ որոնելու չարչարանքը: Այդ ժամանակ սկսվում է ամերիկացիների մեծ պատերազմը: Հիւսիսային ամերիկացիք պատերազմում էին հարաւային ամերիկացիների դէմ ստրկութեանը վերջ տալու համար: Աշխարհիս առաջավոր մարդկանց համակրանքը հիւսիսայինների կողմն էր, որովհետև նրանք կատարում էին պատմական մեծ գործերից մէկը:

Ստէնլին մտնում է հարաւայինների զօրքը և քաջ ժեներալ Զօնստօնի հրամանատարութեան տակ մասնակցում է շատ կռիւների մինչև Բիթսբուրգի պատերազմը, որը կատարվում է 1862 թ., և այդտեղ վերցնվում է գերի: Նրան մի քանի ուրիշ գերիների հետ, զինւորական հսկողութեան տակ, ուղարկում են գլխավոր զինւորական դատաստանը, ուր նա պիտի դատվէր և դատապարտվէր մահվան պատժին: Զինւորական կեանքը նրան մաշել էր և նա այնքան նիհարել էր, որ մորթն ու ոսկորն էին մնացել, և ահա այդ նիհարութեան շնորհիւ նա ազատվում է: Անցնելով վանդակի փայտերի միջով, որի մէջ նրանց տանում էին, նա իրան գցում է գետը:

Զինւորները սկսում են արձակել հրացանները, բայց նրան յաջողվում է հասնել անտառին և այնտեղ թաքնվել:

Այդ փորձանքից ազատվելով և փոքր ինչ կազդուրվելով կրած նեղություններից, նա սկսում է մտածել, որի կողմը այժմ բռնել, և այս անգամ, իր համոզմունքի համեմատ, վճռում է անցնել հիւսիսայինների բանակը: Երբ որ Ստէնլին երևում է հիւսիսայինների հողումը, նրան ցանկանում են բռնել և դատել իբրև փախստական գերիի, բայց նրան արձակ են թողնում, որովհետև նա յայտնում է իր ցանկությունը մտնել իբրև կամավոր նաւաստի հիւսիսայինների նաւատորմիդը: Մի անգամ Ստէնլիին յաջողվում է իր քաջութիւնը ցոյց տալ: Թշնամիների շոգեհաւը, շնորհիւ հիւսիսայինների ռումբերին, զրկվել էր պաշտպանվելու և շարժվելու կարողութիւնից, բայց նրան չէին կարողանում վերցնել, որովհետև նա քաղաքային ամրոցների թնդանօթների պաշտպանութեան ներքոյ էր:

Ստէնլին շորերը հանում է, լողում է դէպի նաւը, չը նայած որ շուրջը կարկտի նման ռումբեր և գնդակներ էին թափվում, կապում է թոկի ծայրը նաւից, որով կարելի է լինում հարուստ աւարը վերցնել: Այդ քաջութեան համար նա ստանում է սպայի աստիճան և տարեկան թոշակ մօտ 3500 ռ.: Բացի այդ պատերազմից նա մասնակցում է շատ կռիւների:

Պատերազմը վերջանալուց յետոյ Ստէնլին գնում է հայրենիքը, իր մօրը և բարեկամներին տեսնելու: Երևակայեցէք մօր ուրախութիւնը, երբ տեսնում է իր որդուն գեղեցիկ սպայի շորերով և այդ աստիճանի հասած միայն իրան շնորհիւ: Այժմ ծանօթներն էլ աշխատում էին նրան մօտենալ և չէին խորշում առաջվայ պէս: Հայրենիքում Ստէնլին այցելում է իր բոլոր եղած տեղերը, նոյնպէս սպայի գերեզմանը: Օգնելով մօրը, ինչքան որ միջոց ունէր, նա իր երկու ընկերներով մտադիր է լինում ճանապարհոր-

դել Փոքր Ասիայով և անցնել Երուսաղէմ: Այդ ճանապարհորդութիւնը անյաջող է լինում: Զմիւռնայի մօտ նրանց ձերբակալում են և, երբ բաց են թողնում, ճանապարհին, դարաւոր սովորութեան համեմատ, յարձակվում են աւազակները և ոտից մինչև գլուխ մաքրում, այնպէս որ նրանք հազիւ-հազ հասնում են Պօլիս, համարեալ թէ մերկ: Այստեղ Ստէնլին պիտի դեռ իրան պաշտանէր, որովհետև քուրդ աւազակները, նրան և ընկերներին մաքրելով, յանձնում են նրանց կառավարութեան երբև աւազակների: Այդ եղելութիւնը Ստէնլին նկարագրում ու տպագրում է Պօլսում հրատարակվող „*Levant Herald*“-ում և ունենում է մեծ յաջողութիւն: Շնորհիւ ամերիկական հիւպատոսին, նրան և իր ընկերներին յաջողվում է ստանալ տաճկաց կառավարութիւնից բաւարարութիւն:

Թղթակցութեան այդ յաջողութիւնը նրա գլխումը միտք է յղացնում նւիրել իրան այդ գործին: Վերադառնալով իր այդ անյաջող ճանապարհորդութիւնից Ամերիկա, նա, իբրև թղթակից „*Missouri Democrat*“ և „*New-York Tribune*“ լրագիրների, գնում է ժեներալ Շէրմանի հետ, որը գնում էր Սիու կոչված հնդկի ցեղի դէմ: Շուտով Շէրմանը յաղթում է իր զինեալ զօրքերով վայրենի անգէն կարմրամորթներին, որոնցից լուսաւորված ամերիկացիք շարունակ խլում են նրանց սեփական հողերը, և այդպիսով պատերազմը վերջանում է: Ստէնլին, վերադառնալու փոխարէն, մէկ մարդու ընկերակցութեամբ ճանապարհորդում է մինչև Միսսուրի գետը: Նրա բոլոր թղթակցութիւնները ընդհանուր ուշադրութիւն են գրաւում, մանաւանդ նրա յօդուածները, որոնց մէջ նա պաշտպանում էր խեղճ կարմրամորթներին վերջնական ջնջումից:

Այդ յաջողութիւնից յետոյ Ամերիկայի մի մեծ լրագիր, „*New-York Herald*“, հրաւիրում է նրան իբրև թղթակից,

տարեկան 8000 ըուբլի ուճկով, որ նա գնալ Հաբէշտան, ուր անգլիացիք զօրք էին ուղարկում այդ երկրի Թէօդոր թագաւորին պատժելու, որ անգլիացւոյ հիւպատոսին և մի քանի անգլիացիների բանդ է գցում: 1867 թ. նրանից պահանջում են, որ նա ազատի բանդարկեալներին, իսկ երբ նա մերժում է, զօրք են ուղարկում ժեներալ Նէպերի հրամանատարութեամբ:

Մինչև Հաբէշտան գնալը Ստէնլին գնում է Լօնդօն և հրաւիրում է այնտեղ իր մօրը: Պէտք է ասած, որ Ստէնլին շատ սիրում և յարգում էր մօրը: Դեռ փոքր հասակից, երբ ոչ մի տեղից ոչ մի կարեկցութիւն չէր տեսնում, մօրը ցոյց տուած սէրը, պարզ է, որ խոր պիտի թափանցէր նրա սիրտը և, ինչպէս մենք կը տեսնենք, այդ սէրը և յարգանքը նա ցոյց է տալիս մինչև նրա կենդանութեան վերջին օրը:

Ստէնլիի մայրը տանում է որդուն նորից իր ծննդավայրը, այս անգամ լոկ ինքնասիրութեան պատճառով, որ բարեկամները տեսնեն, թէ ինչպիսի մարդ է դարձել իր որդին: Այննդութիւններից և տանջանքներից յետոյ, որ կրել է խեղճ կինը իր որդու համար, նրան ներելի էր այդ փոքրիկ եսականութիւնը: Ծննդավայրում նրան շատ լաւ են ընդունում և այնտեղ նա սիրահարվում է օրիորդ Հոֆի վրայ, որը նույնպէս սիրահարվում է Ստէնլիի վրայ: Հարսանիքը յետաձգում են, մինչև որ Ստէնլին վերադառնալ Հաբէշտանից: Բայց օրիորդը իր խօսքին հաստատ չի մնում և մարդու է գնում մի ճարտարապետի:

Տեղեկութիւններ չունենալով ոչ երկրի մասին և ոչ էլ այնտեղ պատերազմ վարելու եղանակներին, Ստէնլին շտապ ճանապարհ է ընկնում կուլի դաշտը, ունենալով իր հետ միայն մի գոմէշի կաշի, որը նրա համար վահան էր և միւսն ունի ժամանակ վերմակի դեր էր կատարում:

Այդ սխալի պատճառով նա կրում է ամեն տեսակ նե-

ղութիւններ թէ ցրտից և թէ քաղցից: Այդ պատերազմում անգլիացիք լաղթող են հաղիսանում և ազատում իրանց գերիներին: Երբ յուսահատված Թէօդոր թագաւորը անձնասպանութիւն է գործում, Ստէնլին առաջինն է հասնում հեռագրատունը և այդ լուրը հեռագրում: Երբ ուրիշ լրագիրներ թղթակիցներն էլ ցանկանում են հեռագրել, Ստէնլին բացում է աւետարանը և սկսում է մէկ-մէկ երես հեռագրել, և այդպիսով թույլ չէ տալիս ոչ ոքին մօտենալ: Այդ հեռագիրը շատ թանգ է նստում „*New-York Herald*“-ի վրայ, բայց որովհետեւ այդ լուրը նա մի օր առաջ է հրատարակում միւս թերթերից, նրա համարները ահագին քանակութեամբ են ծախվում և, բացի ծախքերը ծածկելուց, նա մեծ օգուտ է ստանում: Այդ օրվանից Ստէնլիի անունը միանգամայն յայտնի է դառնում:

Վերադառնալով Հաբէշտանից, նա, իբրեւ „*New-York Herald*“-ի թղթակից, ճանապարհորդութիւններ է կատարում Փոքր Ասիայում, ուր առաջին անգամը անյաջողութիւն է կրում, այնտեղից ուղևորվում է Սուէց, որը ուսումնասիրում և նկարագրում է, Սուէցից անցնում է Սպանիա, ուր ներքին խռովութիւններ էին կատարվում:

Հոկտեմբեր ամսին 1869 թ. նա ստանում է „*New-York Herald*“-ի յայտնի հրատարակիչ Գորդոն Բէննէտից հետեւեալ կարճառօտ հերագիրը. «Եկէք Փարիզ մի կարեւոր գործի համար»: Ստէնլին թէպէտ անձամբ չէր ճանաչում Բէննէտին, բայց գիտէր, որ նա մարդու իզուր չէր անհանգստացնիլ, ուստի առանց ուշացնելու ուղևորվում է Փարիզ:

Հասնելով քաղաքը գիշերով, նա իսկոյն գնում է „*Grand Hôtel*“- հիւրանոցը, ուր բնակվում էր Բէննէտը:

Լսելով մարդու ձայն, Բէննէտը, որը անկողնումն էր այդ ժամանակ, դուռը բացում է և ներս ընդունում: Հրատարակիչը և թղթակիցը առաջին անգամն էին միմեանց տեսնում:

— Ո՛վ էք դուք, հարցնում է Բէննէտը:

— Իմ ազգանունս Ստէնլի է, պատասխանում է Ստէնլին:

— Ա՛, նստեցէք, ես ունիմ շատ կարեւոր լանձնարարութիւն ձեզ համար: Ի՞նչպէս էք կարծում, որտեղ կը լինի այժմս Լիւինգստոնը:

— Ձը գիտեմ, սէօր:

— Կենդանի է նա, Բենչպէս էք դուք կարծում:

— Գուցէ կենդանի է, դուցէ ոչ:

— Բայց ես կարծում եմ, որ նա կենդանի է և որ նրան կարելի է գտնել. ես ձեզ խնդրում եմ այդ կատարել:

— Ի՞նչպէս, ես պիտի զնամ կենտրոնական Աֆրիկա և այնտեղ անյայտ երկիրներում Լիւինգստոնին փնդուեմ: Դուք ա՛յդ ի նկատի ունէք:

— Այ՛ո, ես լանձնում եմ ձեզ գտնել Լիւինգստոնին, ուր օր էլ նա լինի, և հաւաքել նրա մասին բոլոր հնարաւոր տեղեկութիւնները: Դուք կը վերցնէք այն ամեն ինչը, որ կարող է նրան հարկաւորվել:

— Իսկ դուք մտածէ՞լ էք, թէ որքան այդ կը նստի ձեր վրայ:

— Ո՞րքան կարող է նստել:

— Ոչ պակաս քան 25,000 լուբլի:

Դէ՛հ, դուք կը վերցնէք 10,000 լուբլի, յետոյ էլի 10,000, յետոյ էլի նոյնքան, և այդպէս կը շարունակէք, բայց անպատճառ գտէք Լիւինգստոնին:

Այդպիսով Ստէնլին լանձն էր առել գտնել Լիւինգստոնին, որը կորած էր կենտրոնական Աֆրիկայի խորքերումը և որին ամենքը հաշվում էին մեռած: Բացի այդ ճանապարհորդութիւնից, նա պէտք է ներկայ գտնվէր Սուէցի բացման հանդիսին, տեղեկութիւններ հաւաքէր յայտնի ճանապարհորդ Բէկկերի մասին, որը պատրաստվում էր այցելել Վերին Եգիպտոսը, կազմէր ուղեցոյց ներքին Եգիպտոսի մասին, նկարագրելով ինչ որ արժանի էր ուշադրութեան:

Եգիպտոսից պիտի անցնէր Երուսաղէմ, որտեղից պիտի ուղևորվէր Կ. Պօլիս, Դրիմ՝ նկարագրելու պատերազմի դաշտերը, այնտեղից Կովկաս, յետոյ Պարսկաստան և ապա Հնդկաստան, որտեղից պիտի գնար Լիւինգստոնի լեռնից:

Այդ մի ահագին ճանապարհորդութիւն էր, որտեղ նա կարող էր ենթարկվել ցանազան փորձանքների: Մինչև ճանապարհ ընկնելը Ստէնլին ցանկացաւ տեսնել իր մօրը: Ո՞վ գիտէ, դուցէ նա այլ ևս չը տեսնէ նրան: Որովհետև ժամանակը չէր ներում, որ ինքը գնայ, ուստի նա հեռագրով բերել է տալիս իր մօրը Փարիզ:

Տեսնվելով մօրը հետ, նա ուղարկում է նրան տուն, իսկ ինքը ճանապարհ ընկնում: Համեմատ իր ծրագրին, նա անցնում է բոլոր վերև լիշված երկիրները և լուսավորի 6-ին 1871 թ., այսինքն 30 տարեկան հասակում, հասնում է Զանզիբար, որտեղից պիտի դուրս գար Լիւինգստոնին գտնելու: Այդտեղ նա ծանոթանում է անգլիացի Զօն Շոուի հետ և մէկ ուրիշ եւրոպացու, որոնք համաձայնվում են ընկերակցել նրան իր առաջիկայ ջանապարհորդութիւնում:

* *

Մենք այստեղ պէտք է մի քանի խօսք ասենք Լիւինգստոնի մասին, որի համար ամբողջ քաղաքակրթված աշխարհը երկիւղ էր կրում և անգիտութեան մէջ էր նրա վիճակի մասին, մանաւանդ որ լուրեր էին տարածվում, թէ Լիւինգստոնը մեռել է:

Դաւիթ Լիւինգստոնը ծնվում է մարտին 1813 թ.: 20 տարեկան հասակում նա բռնկվում է կրօնական զգացմունքով և միակ ելքը իր մեղաւոր կեանքից տեսնում է կրօնի մէջ: Դրա հետևանքը այն է լինում, որ նա ցանկանում է գնալ Զինաստան միսսիօնարի պաշտօնով, բայց որովհետև այդ ժամանակ անգլիացիները պատերազմում էին չինացիների հետ, նա փոխում է իր վճիռը: Նոյեմբերի 20-ին 1840 թ.

նա ձեռնադրվում է միսսիօնար և Լօնդօնի միսսիօնարական ընկերութիւնը նրան ուղարկում է Կափլանդ քարոզչի պաշտօնով: Քրիստոնէական լուսը վայրենի երկիրներում տարածելը իր կեանքի միակ նպատակը դարձնելով, նա 1849 թ. սկսում է ճանապարհորդել դէպի Աֆրիկայի խորքերը. անցնում է մինչև Նհամի լիճը, Զամբէզի գետով գնում է մինչև Լօանդան և գտնում է Վիկտորիա ջրվեժները Զամբէզի գետի վրայ, յետոյ վերադառնում է հայրենիքը և հրատարակում՝ „Missionary travels and researches in south Africa“:

Ինչպէս այդ ճանապարհորդութիւնը, այնպէս էլ յետակայ ճանապարհորդութիւնները, նա կատարել է աւետարանը ձեռին, քարոզելով վայրենի սևամորթներին նրա սուրբ սկզբունքները:

Նրան լաջողվում է բազմաթիւ սևամորթներին քրիստոնէութեան դարձնել և նրա իմաստը ներշնչել:

Հայրենիքում նրան մեծ պատուով ու փառքով են ընդունում և իր կատարած գործերի համար տալիս են ոսկէ մեդալ: Հանգստանալով հայրենիքում, մարտի 10-ին 1858 թ. նա իր կնոջ և որդու հետ նորից ուղևորվում է դէպի իր սիրած երկիրը:

Այդ երկրորդ ճանապարհորդութիւնում նա գտնում է Նիասսա լիճը, որը սկիզբն է տալիս Զամբէզի գետին և որի մօտ գտնվում է Շիրվա լիճը: Նրա գլխաւոր նպատակն էր ոչ այնքան գիւտեր անելը, ինչքան տարածել քրիստոնէութիւնը և վերջ տալ ստրկութեանը: Բայց այդ ահագին գործը մի մարդու գործ չէր, թէպէտև Լիւինգստոնը գործում էր ուժից վեր: Այդ երկրորդ ճանապարհորդութիւնումը նա կորցնում է իր կնոջը, որ մեծ վիշտ է պատճառում նրան:

1864 թ. նա նորից վերադառնում է Անգլիա և հրատարակում „Narrative of an expedition to the Zambesi“:

Լիւինգստոնի հետ ունեցած այս խօսակցութեան
 ժամանակ Ստէնլիին միտք է լղանում իրան էլ նւիրել
 նոյնպէս Աֆրիկային և պարզել մի քանի մութ հարցեր:

Գրելով «Ինչպէս ես գտայ Լիւինգստոնին» գիրքը, նա պատրաստովում է ճանապարհ ընկնելու: Այժմ նրա համար

դժվար չէր հարկաւոր գումարը ճարել. „New-York Herald“-ը և „Daily Telegraph“-ը հասցնում են այդ գումարը:

1874 թ. սեպտեմբերի 21-ին Ստէնլին հասնում է Զանգիբար և համարեայ 2 ամսվայ ընթացքում կազմում է կարաւանը, որը բաղկացած է լինում 366 մարդկանցից և երեք եւրոպացիներից, եղբայրք Բարկերներից:

Ահա այդպիսի ահագին կարաւանով նա դուրս է գալիս Զանգիբարից և գնում է ուղղակի դէպի Վիկտորիա-Նիասսա լիճը: Այնտեղից ուղևորվում է դէպի Տանգանյիկա մեծ լիճը: Անցնելով այդ լիճն էլ, նա մտնում է վայրենի մարդակերների երկիրը և, այնտեղ սարսափելի նեղութիւններ կրելով, հասնում է վերջապէս Լուալաբա գետին: Այդ գետը տեսել են շատ ճանապարհորդներ և հաշվում են եղել Նեղոս գետի սկիզբը, բայց ոչ մէկին չէ յաջողվել նրան մինչև վերջը հետազօտել, անելանելի դժվարութիւնների պատճառով:

Զը նայած որ հարևան վայրենի ցեղերը զանազան դժվարութիւններ էին առաջ բերում, Ստէնլին վճռում է, ինչ որ էլ լինի, այդ իրան վերին աստիճանի հետաքրքրող գետը հետազօտել: Նրա ճանապարհը մի անյայտ և անվերջ տնտառի միջով էր, որը այնքան մեծ երկիւղ էր պատճառում նրա սեւամորթ մարդկանց, որ նրանցից շատերը հրաժարվում են Ստէնլիի հետ գնալուց: Զը նայելով որ այդպիսով էքսպեդիցիայի թիւը պակասում է, Ստէնլին անվախ մտնում է անտառը և գետի ափով առաջ գնում:

Այդ ճանապարհորդութիւնով նա կատարում է աշխարհագրական մեծ գիւտ: Դուրս է գալիս, որ Լուալաբան ոչ թէ Նեղոս գետի սկիզբն է, այլ Կոնգո գետն է, որը մեծութեամբ աշխարհիս երկրորդ գետն է համարվում:

Այդ ճանապարհորդութիւնում, բացի Կոնգո գետը գտնելուց, նա հետազօտում է նաև Վիկտորիա-Նիասսա լիճը և գտնում է, որ նա մի լիճ է և ոչ թէ հինգ մասից բաղ-

կացած, ինչպէս առաջ էին կարծում: Նա գտնում է նաև Նեղոսի սկիզբը, որը կոչվում է Նեղոս-Աղէքսանդրեան կամ Կադիրա գետ և թափվում է Վիկտորիա-Նիասսա լճի մէջ: Բայց իհարկէ նրա ամենամեծ գիւտը Կոնգո գետը գտնելն է: Կոնգոն կամ Զաիրան, ինչպէս ասացինք, աշխարհիս երկրորդ տեղն է բռնում իր մեծութեամբ: Նրա երկարութիւնը $4\frac{1}{2}$ հազար վերստ է և մի քանի տեղերում նրա լայնութիւնը հասնում է 20 վերստի: Նրա մեծ մասը շոգենաւերի համար անցնելի է և ամեն մի վայրկեանում 50,000 մետր ջուր է թափում Ատլանտեան օվկիանոսը: Գետի ջուրը գեղնագոյն է և հարիւրաւոր վերստեր հեռաւորութեամբ նկատվում է: Նա ջրում է բազմաթիւ տարածութեան հողեր, որի շնորհիւ բուսականութիւնը զարմանալի աստիճանի է հասնում: Այն ահագին տարածութիւնը, որտեղ հոսում է Կոնգո գետը, առաջ հաշվում էին չոր ու ցամաք անապատ, բայց Ստէնլին ցոյց տվեց, որ այդտեղ ոչ թէ անապատ է, այլ հարուստ երկիր անվերջ անտառներով և խիտ ազգաբնակչութեամբ: Վերադառնալով Լոնդոն, նա կատարում է իր առաջին պարտականութիւնը՝ տեսնվում է իր մօր հետ և ապա նկարագրում է իր կատարած ճանապարհորդութիւնը: Պէտք է ասած, որ Ստէնլին գրում է զարմանալի արագ և շատ գեղեցիկ նկարագրում է իր տեսածները:

* *

Երկար մտածելուց յետոյ, թէ ինչ միջոցով նա վերջ դնի ստրկութեանը Աֆրիկայում և ազատի այնտեղի բազմամարդ ցեղերը վերջնական ջնջումից, նա վճռում է հիմնել մի նեգրական տէրութիւն: Այդ նպատակով նա գնում է Բրիւսսէլ և տեսակցում Լէօպօլդ II թագաւորի հետ: Ստէնլիի արած ճանապարհորդութիւնների հիման վրայ Լէօպօլդ թագաւորը ինքն էլ շատ մտածել է, թէ ինչպէս անի, որ այդ հարուստ երկիրները մատչելի դառնան եւրոպացիների համար և

կարելի լինի մտցնել այնտեղ եւրոպական լուսաւորութիւնը ու կուլտուրան: Ահա այս պատճառով նա շատ սիրով է ընդունում Ստէնլիին և խոստանում է իր հովանաւորութիւնը:

Պրանից լետոյ կազմվում է համամարդկային ընկերութիւն, որի նախագահը ընտրվում է Լէօպոլդ II: Այժմ մնում էր գործը գլուխ բերել: Բայց ո՞վ պիտի այդ կատարէր, եթէ ոչ Ստէնլին, ո՞վ էր աւելի ծանօթ տեղացիների վարք ու բարքերին և այնտեղի բնութեանը:

Իբրև ընկերութեան հաւատարմատար, Ստէնլին գնում է Կոնգո, խաղաղացնում է տեղական ցեղերին, մի քանի քաղաքներ է հիմնում, ճանապարհներ անցկացնում, կամուրջներ շինում, մի խօսքով, սկսում է, իր բնութեան համեմատ, եռանդուն գործը: Հիմնած քաղաքներից մէկին, ի պատիւ Լէօպոլդ թագաւորին, Լէօպոլդվիլլ անունն է տալիս:

Այդ ահագին աշխատանքը նրան սաստիկ լողնեցնում է և նա վերադառնում է Լօնդոն մի քիչ կազդուրվելու: Նրա փոխարէն Լէօպոլդ II ուղարկում է մի գերմանացի: Բայց այդ պարոնը գնում է այնտեղ ոչ թէ գործելու, այլ իր զրպանի հոգսը տեսնելու: Իր գլխումը այդպիսի գեղեցիկ նպատակ ունենալով, պարզ է, որ նա կարելորդ գործերը բարձի է թողնում և Ստէնլիի բոլոր աշխատանքը քիչ է մնում որ փչացնի: Ստէնլին թէպէտ Լօնդոնումն էր, բայց աչալուրջ հետևում էր իր ստեղծած գործին և երբ տեսնում է, որ նա վտանգի մէջ է, իսկոյն վերադառնում է Կոնգո նոյն 1882 թ: Նորից ամեն ինչ կարգի է բերում, յարաբերութիւնները սկսածորթների հետ լաւանում են, մի խօսքով, իր առաջվայ գիրքն է ընդունում: Այդ կրկնակի աշխատանքը նորից նրան լողնեցնում է և նա վերադառնում է Լօնդոն: Արդէն 15 տարի նա անընդհատ աշխատում էր և հանգստանալը նրա համար անհրաժեշտ էր: Նրան շատ նեղացնում էր իր օգնականների վարմունքը, որոնք գալիս էին այն նպատակով միայն, որ մի

զուամար շինեն իրանց համար, իսկ գործի նւիրված մարդիկ նա համարեայ թէ չունէր: Գալով Եւրոպա, նա մի մեծ գիրք է հրատարակում Կոնգոյի մասին „*The Congo and the foundation of its free state*“ վերնագրով:

Այդ ժամանակ Բերլինում գումարվում է Կոնֆերէնցիա Աֆրիկայի հողերի մասին: Ստէնլին առաջարկութիւն է ստանում ամերիկացուց տէրութիւնից լինել նրա ներկայացուցիչն այնտեղ: Ստէնլին ընդունում է և Կոնֆերէնցիայումը պաշտպանում է նոր հիմնված Կոնգո տէրութիւնը, որը և ընդունվում է անձեռնմխելի և բէլգիական թագաւորի հովանաւորութեան ներքոյ: Այդ տէրութիւնը ունի մօտ 2.252,780 քառակուսի մղոն տարածութիւն, բայց այդ ահագին տարածութեան միայն մի մասն է, որ իսկական կառավարութեան ներքոյ է, իսկ մնացած մեծ մասը միայն թէօրիալով է պատկանում նրան: Բնութիւնը շատ հարուստ է, բայց կլիման եւրոպացիների համար շատ վատ է, այդ պատճառով նրանց թիւը շատ աննշան է՝ մօտ 950 հոգի, և ամեն մէկը 5 տարուց աւելի չեն կարողանում գիմանալ: Բնակիչների թիւը յայտնի չէ, բայց ենթադրում են ոմանք 14.000,000, ոմանք էլ 19.000,000.

Տէրութեան կառավարութիւնը կենտրոնացած է Բրիւսէլում և բաղկացած է բէլգիական թագաւորից և երեք մինիստրներից: Տարեկան ծախքը և եկամուտը հաւասար է 7.384,000 ֆրանկի:

1889 թ. օգոստոսի 12-ին Լէօպոլդ II կտակում է Կոնգոն բէլգիական տէրութեան: Յուլիսի 31-ին 1890 թ. հրատարակվում է Կոնգոյի հողերի անձեռնմխելութիւնը և թուլատրվում է բէլգիացիներին 10 տարուց լետոյ միացնել այդ երկիրը իրանց կալվածքներին:

Այդպիսով Ստէնլիի աշխատանքը իզուր չէ անցնում և գնալով աճում է, բայց աւելի ևս օգտվում է այդ աշխատանքից

ինքը, երբ կատարում է իր հռչակաւոր ճանապարհորդութիւնը
Էմին-փաշային օգնելու համար, որը և կազմում է այս զրքի
գլխաւոր առարկան և որի պատմելուն մենք կանցնենք:

II.

Նախ քան պատմել Ստէնլիի այս ճանապարհորդութիւ-
նը, մենք պէտք է նկարագրենք այն ժամանակվայ Եգիպտոսի
դրութիւնը:

Այդ ժամանակ Եգիպտոսի խեղիւն էր Իզմաիլը: Նա
շատ համարձակ էր և ցանկանում էր ամբողջ Սու-
ղանը միացնել իր հողերի հետ: Գալիս էին զանազան մար-
դիկ և աւելի ևս ծրագիրներ առաջարկում: Եգիպտոսի պարտքը
հասել էր 3,200 միլլիոն ֆրանկի: Շուտով Իզմաիլին գահ-
ընկեց են անում և նրա տեղը նշանակում Թէֆֆիկին:

Բայց ահա 1881 թ. մի ում Մուհամմէդ Ահմեդ յայ-
տարարում է իրան Մահդի, այսինքն մահմեդականութեան
մեսսիա, որը պիտի աշխարհս դարձնէ մահմեդականութեան:
Այդպիսի քարոզներով նրան յաջողվում է գրաւել ժողովրդին
և մանաւանդ մի քանի յայտարարութիւններով եղիպտական
զօրքերին, որոնց շուտափոյտ ուղարկում է խեղիւր: Բայց ուրիշ
պատճառներ ևս կային, որոնք օգնեցին Մահդիի ազդեցու-
թեան տարածելուն:

Սուղացիները անբաւական էին յաճախակի կրկնվող
պատերազմներից, որոնք աւելացնում էին առանց այն էլ մեծ
հարկերը և, բացի դրանից, ստրուկների առևտրի դադա-
րեցումից, որը սկսվել էր զեռ Բէկկերի նահանգապետու-
թեան օրից: Ահա գլխաւորապէս այդ պատճառներով Մահ-
դին այդպիսի կարճ միջոցում կարողացաւ այնքան յետևորդներ
գտնել: Շուտով նշանակվում է Սուղանի զօրքերի հրամանատար
Գիքս-փաշան, որը հնդկական զօրքերի սպայ էր: Հասնելով

Խարտում, նա կազմում է զօրք, որը բաղկացած է լինում
12,000 մարդկանցից, 10 լեռնային թնդանօթներից, 6 Նոր-
զենֆիլդի թնդանօթից, 5500 ուղտերից և 500 ձիերից, և
առաջ է գնում:

Առաջին երկու պատերազմներում յաղթելով, նա յոյս է
դնում իր զօրքի վերայ, բայց չարաչար սխալվում է. անհա-
զանդութիւնը և վախկոտութիւնը լինում են նրա զօրքի
կործանման պատճառները:

Մարտի 4-ին 1883 թ. հանդիպելով մահդիականներին,
բոլոր զօրքը փչանում է և ցրվում: Տեսնելով այդպիսի դրու-
թիւնը, անգլիացիք այլ ևս չէին կամենում զօրք ուղարկել
Սուղան, հակառակ Թէֆֆիկ-փաշայի կամքին, որը ամեն ջանք
գործ էր դնում Սուղանը պահպանելու: Անգլիան պատա-
խանեց, որ Սուղանի պատերազմը պիտի տանի Եգիպտոսը
իր միջոցներով: Առաջին մինիստր Շէրիֆ-փաշան պատասխա-
նում է, թէ Եգիպտոսի ոյժերը բաւական չեն:

Լորդ Գրինվիլլը պնդում է այդ ընդունել և յունվարի
10-ին 1884 թ. մինիստրութիւնը փոխվում է և նշանակվում
է Նուբար-փաշան:

1874 թ. մինչև 1876 թ. Վերին Սուղանումը գործում
էր Գորդոնը: Յետոյ նա նշանակվեց Սուղանի և Դարֆուրի
նահանգապետ: Նրա օգնականներից մէկն էր Էմին-փաշան:

Էմին-փաշան, որի իսկական անունն էր Էդուարդ Շնիտ-
ցէր, ծնվել էր Օպպէլնում, Պրուսիայում, 1840 թ.: Նա
հինգ տարեկան էր, երբ մեռնում է նրա հայրը և նրա
գերդաստանը փոխվում է Պրագայի մօտ մի քաղաք, որտեղ
և նա ստանում է իր կրթութիւնը: Ապա փոխվում է Բրե-
սլաւ, այնտեղից Բերլին, որտեղ սովորում էր բժշկութիւնը,
և 24 տարեկան հասակում գիտնականի աստիճանի է հասնում:
Լինելով շատ աշխատասէր, նա պարապվում էր ոչ միայն
բժշկութիւնով, այլ առհասարակ բոլոր բնական գիտութիւն-

ներով: Բացի դրանից, նա պարապվում էր լեզվաբանութեամբ, որի մէջ ունէր մեծ ընդունակութիւն:

Լսելով 1864 թ., որ տաճկաց կառավարութեանը հարկաւոր են բժիշկներ, նա ընդունում է այդպիսի պաշտօն Անթիւարում: Յետոյ նա մօտենում է Իզմայիլ Հաքքի-փաշային, որի մօտ մտնում է ծառայութեան, և նրա հետ միասին անցնում է շատ քաղաքներ: Չորս տարի բանդ նստելով, Հաքքին մեռնում է 1873 թ., և այդ բոլոր ժամանակը Էմինը նրա յետեւից գնում էր և սիրում էր իրան անվանել «Էմին հաւատարիմ»:

Պատմում են, իբր. թէ Էմինը Հաքքիի մահից յետոյ ամուսնանում է նրա կնոջ վրայ, բայց դրամասին հազար ու մի բան են պատմում: Հաքքի-փաշայի մահից յետոյ Էմինը մտնում է եգիպտական ծառայութիւն, որտեղից անցնում է Խարտում, Գորգոնի մօտ, բժշկի պաշտօնով: Այդ ժամանակ է նա ստանում իր անունը՝ Էմին-էֆֆենդի-Հաքքի:

Գորգոնը իր ուշադրութիւնը դարձնում է Էմինի վրայ և տալիս նրան մի քանի յանձնարարութիւններ, որ նա կատարում է մեծ յաջողութեամբ և որոնց համար ստանում է բէյի կոչումը:

1879 թ. լսելով Իզմայիլի գահընկեցութիւնը, Գորգոնը յանձնում է կառավարութիւնը Թէֆֆիկին, որովհետև Իզմայիլի խորհրդատուներից մէկն էլ ինքն էր:

Ծառայելով այնուհետև Հնդկաստանում, Մաւրիկիոս կղզում, Կապլանդում և վերջինի կառավարութեան հետ չը հաշտվելով, վերադառնում է Անգլիա:

3 տարուց յետոյ նա ստանում է Բէլգիայի թագաւոր Լէօպօլդի առաջարկութիւնը՝ գնալ նորակազմ Կօնգօ տէրութեան կէս մասը կառավարելու:

Գարունքին 1884 թ. նա ցանկանում է ճանապարհ ընկնել, բայց այդ ժամանակ Եգիպտոսի դրութիւնը վատ-

թարացել էր և ամենքը աչքները դարձրել էին դէպի Գորգոնը: Նրան համոզում են գնալ Եգիպտոս և դուրս բերել այնտեղից Խարտումի ու Սուդանի զինուորներին ու ծառայողներին, որոնք շրջապատված էին մահմեդականներով:

24-ին յունվարի 1884 թ. նա ճանապարհ ընկաւ դէպի Խարտում, ուր իրան պիտի անամահացնէր: Բոլորեքեանը մեծ յոյսեր էին դրել նրա վրայ, համոզված լինելով, որ նա կարգարացնի նրանց յոյսերը՝ 229,000 մարդկանց կեանքը կազատի: Խարտումը ազատելը դժվար չէր, բայց ամբողջ Սուդանից ծառայողներին, կանանց և երեխաներին դուրս բերելու համար հարկաւոր էր զօրք: Իսկ զօրքը ուշացնում էին Անգլիայից ուղարկելու: Փետրվարին նա հեռագրում է. «Քիչ յոյս կայ, որ լաւ լինի, բայց աւելի հաւանական է, որ վատ լինի», իսկ նոյն ամսվայ վերջին. «Մեզ մօտ կայ կենսական միջերք հինգ ամսվայ, թշնամին շրջապատել է չորս կողմից»: Տեսնելով իր քաջ ժեներալի անյուսալի դրութիւնը, անգլիացուց ազգը պահանջում է զօրք ուղարկել, թէպէտ լօրդ Պրենսփիլը և Գորգոնը այնպէս էին պայմանաւորվել, որ զօրք չուղարկվի: Գորգոնի սխալը նրանումն էր եղել, որ կարծել էր, թէ փողով և իր անունով նա կը բաւականանայ: Անգլիական կառավարութիւնը, խոնարհվելով ժողովրդի պահանջին, նշանակում է մի էքսպեդիցիա լօրդ Ուոլսլէյի հրամանատարութեան ներքոյ:

Կռիւններ մղելով, զօրքը հասնում է Խարտումին, բայց դժբաղդաբար ուշ: Յունվարի 27-ին նրանց յայտնում են, որ Խարտումը վերցրած է և Գորգոնը սպանված:

Խարտումը ընկնում է վաճառականների մատնութիւնով: Վեց ժամ է տևում քաղաքի կոտորածը և 4000 մարդ է սպանվում, իսկ կանանց տանում են Օմդուրման, այնտեղ իրանց մէջ բաժանում:

Բացի Գորգոնից սպանվում են Սանէալ և Նիկոլայ

հիւպատոսները, յոյն Լէօնդիդօն, կապիտան Ագօրը և ուրիշ բազմաթիւ քրիստոնեաներ: Ամեն մի սպանվածը իսկոյն աչրվում էր կրակի վրայ:

Այգափսով ամբողջ Սուդանը ընկնում է մահադիականների ձեռքը, միայն մնում են կենտրոնական նահանգները, որոնց նահանգապետ էր նշանակել Գորգոնը Էմին-փաշային: Բայց Էմին-բէյ-Հաքիմի զրուծիւնն էլ լաւ չէր. նա շրջապատված էր թշնամիներով: Կտրված լինելով բոլոր աշխարհից, ոչ նրա մասին տեղեկութիւն կար, ոչ էլ նա ունէր տեղեկութիւն Եւրոպայի մասին:

Հասարակաց կարծիքը վրդովված էր Անգլիայում, բոլորեքեանը պահանջում էին օգնութիւն հասցնել Էմինին:

Նամակ նամակի յետեից էր գրում Էմինը և օգնութիւն խնդրում, որովհետեւ կարող էր կրել Գորգոնի վախճանը:

Նա ցանկանում էր իր տեղը մնալ, որտեղ նա 10 տարի անընդհատ աշխատում էր և որը իրան համար դարձել էր երկրորդ հայրենիք: Վերջապէս կազմվում է կոմիտեա, որը պիտի օգնութիւն հասցնէր Էմինին: Հարցը այժմ ուղղութեան վրայ էր: Ստէնլին, որին նշանակել էին օգնութեան հրամանատար, առաջարկում էր օգտվել Կօնգօ գետից, բայց կոմիտեայի անդամները ինչ-ինչ պատճառներով հրաժարվեցին ընդունել այդ և առաջարկում էին գնալ արևելեան կողմով: Բայց այդ ուղղութիւնն էլ չընդունվեց, որովհետեւ ֆրանսիական հիւպատոսը Լօնդօնում բողոքեց դրա դէմ, պատճառաբանելով նրանով, որ Ուգանդում կան բաւական ֆրանսիական միսսիօնարներ, որոնց կեանքին երկիւղ է սպառնում այդ ճանապարհորդութիւնից: Մի կողմից գերմանացիներն էին գործում, միւս կողմից եգիպտական զօրքը, այնպէս որ, եթէ լուր տարածվէր, թէ հարաւային կողմից մօտենում է բաւական զինուորական ուժ, այդտեղի Մզլանդ թագաւորին կը ստիպէր զանազան ծայրայեղութիւնների դիմել: Մինչև

այդ վճռվելը, Ստէնլին, համաձայն իր պարտաւորութեան, իմպրէսսարիօի հետ ճանապարհորդում է Ամերիկայում և այնտեղ դասախօսութիւններ կարդում իր արած ճանապարհորդութիւնների մասին: Նա յոյս ունէր դասախօսութիւններով ձեռք բերել մօտ 100,000 ռուբլի: Բայց դասախօսութիւնները ընդհատվում են, երբ 11-ին զեկտեմբերի նա ստանում է կոմիտեայի նախագահից հետևեալ հեռագիրը. «Ձեր ծրագիրը և առաջարկութիւնը ընդունված են, իշխանութիւնը համաձայն է, գումարները պատրաստ են, գործը անյետաձգելի է»: Իսկոյն Ստէնլին պատասխանում է: «Հեռագիրը ստացայ, շատ շնորհակալ եմ, եթէ լաւ եղանակ լինի և ոչինչ չը խանգարի, դուրս կը գամ „Eider“-ով և Սօուտ-գամպտօնում կը լինեմ զեկտեմբերի 22-ին»:

Գալով Լօնդօն, նա այդտեղից գնում է բէլգիական թագաւորին ներկայանալու, որի փոխարէն Լէօպօլդը խոստանում է Ստէնլիի տրամադրութեան ներքոյ դնել Կօնգօ տէրութեան բոլոր ազատ շոգենաւները:

Հազիւ թէ ձայն է բարձրանում, որ էքսպեդիցիա է կազմվում Էմին-փաշայի օգնութեան համար, երբ ամեն տեղից առաջարկութիւններ են տեղում:

Ստէնլին ընտրում է հետևեալ անձերին՝ մայօր Էդմունդ Բարտտէլօտ, լէյտենանտ Ստերզ, թնդանօթածիգ կապիտան Նէլսօն, բժիշկ Պարկէ, բնագէտ Ջեմէսօն, միսթր Ջեֆսօն և Բօննի: Բացի սրանցից կային ևս պ. պ. Վարդ և Տրուպ, որոնց պատուիրած էր Կօնգօյում 1500 բեռնակիրներ պատրաստել տեղացիներից:

Յունվարի 20-ին 1887 թ. Ստէնլին ճանապարհ է դնում իր ընկերակիցներին, իսկ ինքը միւս օրն է ճանապարհ ընկնում: Ահագին բազմութիւն էր հաւաքվել քաջ ճանապարհորդին բարի ճանապարհ տեսլու:

III.

Հասնելով Գաջիրէ, Ստէնլին ստանում է Նուբար-փաշայից խեղիւի նամակը Էմին-փաշայի վրայ, որտեղ խեղիւը խորհուրդ է տալիս Էմինին վերադառնալ, յայտնելով, որ հակառակ դէպքում նա օգնութեան չը ուզասի: Այդտեղից շուտով նա ճանապարհ է ընկնում դէպի Զանգիբար, ուր պէտք է հաւաքվէին էքսպեդիցիայի բոլոր անդամները:

Պատահելով այնտեղ իր հին ծանօթ Տիպալօ-Տիպալին, որը արդէն բաւական ուժեղացել էր, նա աշխատեց նրան դէպի իր կողմը դարձնել:

Ստէնլին հասկանում էր, որ առանց նրա օգնութեան իրան համար շատ դժվար կը լինէր: Տիպալօ-Տիպալը աչք էր դրել Կօնգօ տէրութեան վրայ և նրան իրանից խլած մի կտոր էր հաշվում: Ապա Ստէնլին առաջարկում է Լէօպօլդ թագաւորին նրան նշանակել Ստէնլեան ջրվեժների նահանգապետ յայտնի ռոճկով: Պայմանում գրված էր, որ Տիպալօ-Տիպալը պիտի տայ 600 բեռնակիրներ, որոնք պիտի բերէին Էմինի հաւաքած փղի ոսկորը, որը պիտի ծախվէր և այդ փողով լրացվէր Եգիպտոսի դատարկ գանձարանը: Նրան իրաւունք էր տրվում տան վրայ ունենալ պետական դրօշակ: Նա պէտք է թողնէր իր ամօթալի գործը՝ գերավաճառութիւնը և դրա հակառակ պահպանէր իր երկրի հպատակներին ամեն մի ասպատակութիւնից: Այդ գործին նա շատ յարմար էր, որովհետև այդպիսի գործերում նա հմուտ էր: Այդ բոլորը կատարելու համար նշանակվում է նոյնպէս մի եւրոպացի գործակատար, որը պիտի հսկէր նրա գործունէութեան վրայ, և պայմանից մի որ և է շեղումն եղած դէպքում նա զրկվում էր իր ռոճկից:

Շնորհիւ անգլիացուց իշխանութեան և Զանգիբարի

սուլթանին, Ստէնլին իր գալու օրից չորս օր անցնելուց յետոյ արդէն կարողանում է առաջ գնալ:

Փետրվարի 25-ին 1887 թ. էքսպեդիցիայի անդամներին նստեցնում են «Մագուրա» շոգենաւը, որը և հասցնում է նրանց մարտի 18-ին Կօնգօի ջրերին, Բանանի մօտ:

Հասնելով այդտեղ, Ստէնլին տեսաւ, որ իրան խօստացած շոգենաւները ոչ մի բանի պէտք չեն. մէկի մեքենաներն էին փչացած, միւսը ափումն էր վայր ընկած և այլն: Այդտեղ կային միայն մի երկու փոքր ի շատէ կարգին շոգենաւներ, որոնք պատկանում էին տեղական միսսիօնարների ընկերութիւններին: Ստանալով շոգենաւները, Ստէնլին գետով հասնում է Բօմ: Բօմը, ինչպէս նկարագրում է Ստէնլին, գեղեցիկ քաղաք է բազմաթիւ տներով: Հողանդացիների, անգլիացիների և ֆրանսիացիների ֆակտորիաները զարդարում էին այդ գեղեցիկ նաւահանգիստը:

Մարտի 21-ին Ստէնլին հասնում է Մատագ և այստեղից չորս օրից յետոյ ճանապարհ է ընկնում դէպի «Ստէնլի-Պուլը»: Բաժանելով մարդկանց 7 մասի, գետի ափով առաջ է գնում: Այդտեղ Ստէնլը փորձ է անում միտրալիեզի վրայ և այնպէս վարժվում է, որ մէկ րոպէում 300 գնտակ է արձակում:

Այդ բանի վրայ սևամորթները ապշած են մնում և երևի Տիպալօ-Տիպալը փոխում է իր կարծիքը սպիտակամորթների վերաբերմամբ, որոնց մասին նա յայտնել էր, թէ նրանք ամենքը լիմարներ են: Միւս օրը հասնում է Բալաբալային, որտեղ թողնում է 17 հիւանդ, և շարունակում է ճանապարհը: Ստէնլին «Ստէնլի-Պուլը» առաջին անգամը անցնում է 5 ամսում, բայց այժմ, նրա շնորհիւ, կային ճանապարհներ և զիւղեր, որոնք թեթեւացնում էին նրա ճանապարհը, ուստի նա անցնում է այժմ միայն մի ամսում:

Արևմտեան ափերի գծով կան ցածր սարեր, որոնց միջով

անցնում են զանազան գետեր, բայց դրանցից ամենահարաշալիին այն 32 ջրվեժներն են, որոնցից կազմվում է Կօնգօ գետը: Ահա այդ ջրվեժները եղել են Աֆրիկայի խորքերը մտնողների համար չինական պատ: 3 դար քանի-քանի ճանապարհորդներ ցանկացել են անցնել, բայց այդ նրանց չի յաջողվել, միայն առաջին բաղդաւորը լինում է Ստէնլին, որը և անցնում է, գտնելով այնտեղ կենսատու և առատ հողեր և խիտ ազգաբնակչութիւն: Սարերը այդտեղ սանդուխտների ձև ունին: Գետը հանդարտ հոսում է, բայց լանկարձ կատողած թափվում է ժայռի վերևից, ահագին փոփռուն ալիքներ կազմելով, առաջ է հոսում ու հանտարտվում, մինչև որ նորից ուրիշ ժայռից աւելի կատաղած վայր թափվի, օդի մէջ միլլիարդ կաթիլներ ցրելով: Այդ սարերի երկարութիւնը 370 վերստ է, իսկ բարձրութիւնը 120 սաժէն ծովի մակերևոյթից: Նրանք ցածրանում են 32 անհաւասար սանդուխտներով, որոնք և կազմում են ջրվեժները:

Անցնելով Լիւֆա գետը, Ստէնլին նկատում է, որ իր մարդիկը սկսում են անհնազանդութեան ցոյցեր անել, բայց մահակի մի քանի հարվածները շուտով նրանց խոնարհեցնում են: Անցնելով զանազան գետեր և վայրենիների գիւղեր, էքսպեդիցիան վերջապէս հասնում է Եամբուլեա: Զանգիբարից մինչև Եամբուլեա նա կորցնում է իր մարդկանցից 85 հոգի:

Եամբուլեայից Ստէնլին Տիպպօ-Տիպպին և մայօր Բարտտելօտին ուղարկում է բեռնակիրներին յետևից: Շուտով Բարտտելօտը վերադառնում է և յայտնում, որ Տիպպօ-Տիպպը 9 օրից յետոյ կը լինի այստեղ: Նկատելով հարևան բնակիչների դէպի իրանց ունեցած թշնամական դիրքը, Ստէնլին վճռում է այստեղ ամրացած բանակ հաստատել, որի գլխաւոր նշանակում է մայօր Բարտտելօտին, իսկ նրան օգնական՝ Զեմէսօնին: Բարտտելօտը այստեղ պիտի սպասէր Բօլօբօից

գալիք 31 մարդկանց և յետոյ, իցէ թէ Տիպպօ-Տիպպը ուղարկէր խոստացած բեռնակիրներին, առաջ գնար Ստէնլին հանդիպելու:

Յունվարի 28-ին 1887 թ. 389 մարդկանցով Ստէնլին թողեց Եամբուլեան և մտաւ անտառը:

IV.

Թէպէտ Ստէնլին մի անգամ արդէն անցել էր անտառը, բայց այն անգամ նրա ճանապարհը բոլորովին ուրիշ ուղղութեամբ էր, այնպէս որ իր անցնելի ճանապարհի մասին նա որոշ գաղափար չուներ: Դժվար թէ քաղաքացին կարողանայ երևակայել անտառի մուլլ վեհութիւնը և մանաւանդ այն անտառի, որը պիտի Ստէնլին անցնէր: Երևակայացէք 30 աստիճան տաքութիւն, բազմաթիւ միջատների նեղացնելը, հաւիտենական խաւարը, որովհետև անտառի խտութիւնը թույլ չի տալիս արեգակի ճառագայթներին ներս թափանցել, վայրենիների թունաւորած նետերը և հազար ու մի տեսակ արգելքներ, որոնք զժվարացնում էին ճանապարհը: Առհասարակ վայրենիները անտառով գնալու ժամանակ սովորութիւն ունին ծուռ ու մուռ գնալ և այդպիսով մի օրվայ ճանապարհը երեք օրվայ շինել: Ստէնլին այդ յայտնի էր, ուստի նա չէր որոնում ճանապարհներ, այլ ուղղակի գնում էր, ինքն իրան ճանապարհ բացելով: Առաջուց գնում էին ամենաուժեղները: Սրանցից պահանջվում էր ահագին զգուշութիւն և ճարպիկութիւն: Նրանց տեսողութիւնը և լսողութիւնը վերին աստիճանի լարած պիտի լինէին, որ մի գուցէ յարձակումի չենթարկվեն, և միևնույն ժամանակ պիտի բազուկներով աշխատէին: Մութ, խաւար անտառում առաջ էր գնում «Էմինի օգնութեան կարաւանը», ամեն մի քալափոխի համար ստիպված լինելով զանակներով ու

կացիներով ճանապարհ բացել: ձանապարհին հարկւրամեայ ծառերից պոկում էին կեղեկները, որպէսզի գրանով նշմարելի դարձնեն իրանց անցած ճանապարհը:

Առաջ գնալով գետի ափով, էքսպեդիցիան հասնում է Եսկոնդա, սեւամորթների գիւղերը: Այրելով իրանց գիւղերը, նրանք ծուխի յետեւից յարձակումն գործեցին էքսպեդիցիայի վրայ:

Բայց հրացանները իրանց գործը տեսան և մի քանի բոլեից յետոյ նրանք թողեցին ու փախան: Վայրենիների այդ թշնամութիւնը բացատրվում էր նրանց կասկածոտութեամբ: Նրանք ընդունում էին Ստէնլիի զօրքը այն աւազակային խմբերի տեղ, որոնք մի տասը ստրուկ վերցնելու համար հարկւրաւոր մարդիկ էին կոտորում: Այդ պատճառով ամեն մի գիւղ միշտ ամրապնդած էր:

Գիւղի շուրջը փորած են լինում բազմաթիւ փոսեր և շատ ճարպիկ կերպով ծածկած, այնպէս որ անգղոյշ մարդը, ոտը կոխելով, ընկնում է փոսը, որտեղ ցցած են լինում թունաւորած սրածայր փայտեր, որոնք մեծ վնաս էին հասցնում Ստէնլիի մարդկանց: Այդ թոյնի ներգործութիւնը սարսափելի էր:

Համարեալ բոլոր վիրաւորվածները մեռնում էին կամ մնում մշտական կաղ: Ստէնլին շատ է աշխատում իմանալ այդ սարսափելի թոյնի պատրաստելու հնարը և միայն մի դէպք բացատրում է նրան այդ: Նրջելով մի անգամ խրճիթներում, նա նկատում է փոքրիկ ծրարներ, որոնց մէջ փաթած են լինում կարմիր մրջիւններ: Բանից դուրս է գալիս, որ նրանք այդ մրջիւններին ծեծում են և փոշի դարձնում ու իւղում եռացնում, որից և ստանում են իրանց թոյնը: Մինչև անգամ դրա պատրաստելը գիւղերում արգելված է, այլ ամեն մի ցանկացող պիտի գնայ անտառ ու այնտեղ պատրաստի:

Առհասարակ այդ անտառը հարուստ է միջատներով, որոնցից կարելի է պատրաստել շատ թոյներ:

Այսպէս քալլ առ քալլ էքսպեդիցիան առաջ էր գնում, ունենալով միշտ կռիւներ վայրենիների հետ, և այրած գիւղերը Բարտոլէյօտի համար ուղեցոյցների դեր պիտի կատարէին: Ինչքան Ստէնլին աշխատում էր տեղեկութիւններ ունենալ վայրենիներից երկրի մասին, բայց նրա բոլոր աշխատանքը ապարդիւն էր անցնում. նրանք ոչ միայն ոչինչ չէին հաղորդում, այլ միշտ աշխատում էին նրան ճանապարհից շեղել:

Այստեղի թէ բնութիւնը և թէ կենդանաբանութիւնը հակառակ էին Ստէնլիին, իսկ յաճախ կրկնվող անբձեւները, որոնք այստեղ տարվայ ընթացքում հարկւր լիսուն օր են տեղում, առաջացնում էին մահաբեր ջերմ ու տենդը:

Օգոստոսի 13-ին տեղի է ունենում կռիւ, որտեղ Ստէրզը վտանգաւոր կերպով վերաւորվում է: Բոլոր այդ օրվայ վիրաւորվածները վախճանվում են, բացի Ստէրզից, որին յաջողվում է առողջանալ:

ձանապարհին նրանց պատահում են գիւղեր, որտեղ յաջողվում է ձեռք բերել բաւական մեծ քանակութեամբ կենսական մթերք, բայց այդ էլ լինում է նրանց վերջին քաղցր լիշողութիւնը:

Մթերք որոնելիս մարդիկ ընկնում էին կամ վայրենիների ձեռքը և կամ թունաւորված ճիւղոտներով իրանց վնասում էին:

Պատահելով մի արաբ ստրկավաճառի, Ստէնլին յանձնում է նրան հիւանդներին և առնում է շաա թանգ գնով ուտելու պաշար:

Ոչ հեռու այն տեղից, ուր Իհուրին և Արոււիմին խառնվում են, Ստէնլին կանգ է առնում, որովհետև մարդիկ այնքան թուլացել էին, որ չէին կարողանում առաջ

գնալ, իսկ ջրով գնալը անհնարին էր բազմաթիւ ջրվեժների պատճառով:

Այստեղ ամուր բանակ շինելով, Ստէնլին ուղարկում է մի գունդ 7—8 մարդկանցից բաղկացած, պատւիրելով ճարել, ինչպէս էլ որ լինի, պաշար, իսկ ինքը գնում է մի ինչ որ արաբական գիւղ գտնելու, որը, ինչպէս լսել էր, երեք կամ չորս օրվայ ճանապարհի վրայ էր: Առաջվայ գունդը կորցնում է ճանապարհը և միայն երրորդ շաբթումը նրա յետևից ուղարկած մարդիկը գտնում են նրան կիսամեռ թափառելիս անտառումը:

Թողնելով բանակումը հիւանդներին և յանձնելով բանակը կապիտան Նէլսօնին, Ստէնլին առաջ է գնում պաշար ճարելու: Նէլսօնն էլ հիւանդ էր. նրա ոտները խոցոտվել էին, այնպէս որ նա չէր կարողանում շարժվել:

Բանակի տեղը շատ անյարմար էր և Ստէնլին խոստանում է վերադառնալ 9 օրից յետոյ:

Հասնելով վերջապէս արաբական գիւղին, մեծ տանջանքով կարելի եղաւ պաշար ձեռք բերել: Արաբները և մանիքեմները առել էին մարդկանց հրացանները և նրանց ամեն կերպ նեղացնում էին: Ստէնլին ոչինչ չէր կարող անել իր մարդկանց թուլութեան պատճառով: Ստէնլին յանձնում է Ջեֆսօնին 76 մարդկանցով օգնութիւն հասցնել Նէլսօնին, այնպէս որ օգնութիւնը, փոխանակ իններորդ օրը հասնելու, հասնում է քսաներորդ օրը:

Այդ ժամանակ Նէլսօնի բանակը սարսափելի նեղութիւններ է կրում: Երկրորդ օրը այն օրից, երբ Ստէնլին դուրս է գալիս, Նէլսօնը հրամայում է նաւակը բաց թողնել ջուրը և գնալ աւերած գիւղերը պաշար ճարելու: Նաւակը հանելիս Նէլսօնը գտնում է մի ձուկ, որը վայր ընկած է լինում աւազումը, և, անցկացնելով քարթը, բռնում է էլի մի ձուկ, որով և ամբողջ օրը կերակրվում են:

Օրերը անցնում էին և մահը իր գոհերը հնձում էր: Երբ որ օգնութիւնը հասնում է, 52 մարդկանցից և 8 փաստականներից կենդանի են մնում միայն 8 հոգի, որոնցից միայն 5 հոգի են հասնում բանակը: Ինքը Նէլսօնը կենդանի է մնում շնորհիւ շրջապատողների հոգատարութեան, թէպէտ նա աւելի նման էր ոսկորներով լիքը քսակի:

Սաստիկ քաղցը ստիպում էր Ստէնլիի մարդկանց փոխել հրացանները հացի հետ:

Իմանալով, որ այդ տեսակ դրութիւնը շատ վատ հետևանքներ կարող է ունենալ և որ իրանց նպատակին հասնելու ամենագլխաւոր միջոցը զէնքն է, նա վճռում է զիմել խիստ միջոցների: Զուժաւոր անուկնով մէկին նա հրամայում է կախել, որովհետև հրացան էր գողացել, և ապա մարդ է ուղարկում արաբների մօտ, որպէսզի նրանք գնած զէնքերը վերադարձնեն:

Յետ են բերում միայն 55 հրացան: Շուտով արաբների հետ հաշտութիւն է կայանում և այդտեղ նա պայմանաւորվում է գիւղի գլխաւորների հետ, որ նրանք կերակրեն Նէլսօնին և իր ընկերներին: Թողնելով բժիշկ Պարկէին խնամել Նէլսօնին և 295 հիւանդների, Ստէնլին հոկտեմբերի 27-ին դուրս է գալիս բանակից:

Վ.

Ահագին կոտորածները, որ կատարում էին արաբական վաճառականները նեգրների վրայ, այն ժամանակ յուզում էին ամբողջ աշխարհը: Առաջարկում էին հազար ու մի տեսակ ծրագիրներ, մէկը միւսից ֆանտաստիկական: Իսկ մէկ կարգինալ խաչակրաց արշաւանք էր քարոզում:

Յարձակվելով գիւղի վրայ, արաբները կոտորածից զերծ մնացածներին տանում էին գերի և յափշտակում փղի ոսկո-

րը, որը, ինչպէս յայտնի է, մեծ գին ունի: Այդ ոսկորի (փղի առամի) ամենափոքրիկ կտորը, արաբ վաճառականի ձեռքը ընկած, երևի անպատճառ ներկված է եղել մարգկային արիւնի գետերով,—ասում է Ստէնլին,—ամեն մի ֆունտի համար զոհվել է տղամարդի, երեխայի կամ կնոջ կեանք: Ամեն մի հինգ ֆունտի համար ալրվել է խրճիթ, մի ջուխտ առամների համար բնաջինջ է եղել մի ամբողջ գիւղ, իսկ մի երկու տասնեակի համար ոչնչացել ամբողջ նահանգը, բոլոր բնակիչներով, գիւղերով և անտառով: Ուղղակի անհաւատալի է, որ 19 դարու վերջումը, մարդկութիւնը այդչափ առաջ գնացած լինելով, նրա համար միայն, որ փղի ոսկորը գործ է ածվում միայն զարդարանքի և բիլլիարդի գնդակների համար, միջին Աֆրիկայի բոլոր հրաշալի երկիրները քարուքանդ անվէին և ամբողջ ազգաբնակչութիւնը, ցեղերը և ժողովուրդը փշանային և ցրվէին աշխարհի երեսից: Արդեօք բիլլիարդ խաղացողները կամ փափկասուն տիկնայք, ոսկորի կոթով հովանոցները ձեռներին, երբ և իցէ մտածե՞լ են, թէ ինչքան արիւն է թափված դրա համար, ինչքան բարբարոսութիւններ է գործված, ինչքան արտասուք է թափված այդ կտոր ոսկորների համար:

Բայց այն կոտորվածները աւելի բաղդաւոր էին կենդանի մնացածներից: Ձեռքերը ձեռքերից կտակապաճ, նրանք շաբաթներով, արաբական մտրակի տակ, առաջ պիտի գնային առանց ոչ մի յուսոյ հանգստութեան, օգնութեան կամ կարեկցութեան վրայ....

Այդ սարսափների առաջը առնելու համար Ստէնլին առաջարկում էր, որ բոլոր եւրոպական տէրութիւնները, որոնք կալվածքներ ունին Աֆրիկայում, բաց թողնեն պատեւազմական միջերբը որոշ քանակութեամբ և խստիւ արգելեն դրանց վաճառումը արաբ վաճառականներին: Այն ժամանակ նրանք ստիպված կը լինին քաշվել դէպի ծովեզրը, որովհետեւ

եւրոպական գէնքերն են, որ ոյժ են տալիս նրանց յարձակումներ գործելու բազմամարդ նեգրական գիւղերի վրայ և կատարելու իրանց եղեռնագործութիւնները:

Անտառով գնալիս էքսպեդիցիան նորից սկսեց տանջանքներ կրել, մանաւանդ թզուկների կողմից: Այդ փոքրիկ մարդիկը շատ մեծ հրէշներ դուրս եկան: Եքսպեդիցիայի մարդկանց շատերը կոտորվեցին դրանց թունաւորած նետերից և միայն զանգիբարցիների հրացանները մնացածներին ազատեցին:

Միանալով Իբուլիրիում Զեֆսօնի հետ, որը գնացել էր Նէլսօնին օգնելու, էքսպեդիցիան առաջ է գնում: Նորից սկսվում են տանջանքները իրանց բոլոր փորձանքներով, էլի մարդ ամեն մի քալը պիտի բնութիւնից առնէր դանակով և կացնով:

VІ.

Վերջապէս ամսի 30-ին նրանք նկատում են մէկ բարձրութիւնից, որ անտառը վերջանում է: Դէպի հիւսիս-արեւելեան կողմը նա շարունակվում էր, իսկ արեւելեան կողմում նա բաց էր, և դիտողի աչքին բացվում էր հիանալի տեսարան. անվերջ դաշտեր, կանաչ խոտով զարդարած, որոնց միջով հոսում էին գետակներ: Բոլորեքեանը աշխատում էին հասնել այն բարձրութեանը, որտեղից տեսել էին առաջին անգամ դաշտերը, և չէին կարողանում կշտանալ այդ տեսարանից:

Դեկտեմբերի 5-ին էքսպեդիցիան դուրս է գալիս անտառից, որտեղ հարիւր վաթսուն օր խաւարումը տանջվում էր: Սեւամորթներից շատերը յետ էին դառնում և հայհոյում անտառը, որը նրանցից այնքան զոհեր էր կլանել, որը պատճառ էր եղել նրանց կրած նեղութիւններին ու տանջանքներին: Բայց զարաւոր անտառը լուռ ու մունջ կանգնած էր իր մռայլ վեհութեան մէջ:

Արձակում էին հրացանները, պարում և ամեն տեսակ արտայայտում իրանց ուրախութիւնը: Այդ գուարճութիւնից նրանք շատ ժամանակ զրկված էին եղել:

Շուտով նրանք հասնում են մի նահանգի, որը Մազամբօնիի իշխանութեան ներքոյ էր: Այդտեղի բնակիչները նրանց ընդունում են թշնամաբար. սկսում են գողալ, թէ փայտերով կը փախցնեն նրանց, և որովհետեւ երկար մտածել չէին սիրում, անմիջապէս խօսքից անցնում էին դէպի գործը ու սկսում անհամար նետեր թափել էքսպեդիցիայի գլխին:

Նկատելով, որ վայրենիները հաւաքվում են մեծ քանակութեամբ յարձակումն գործելու, և իմանալով, որ դրանց միայն ոչոքով կարելի է համոզեցնել, որ հաշտութիւնը կուրից լաւ է, իսկ գլխաւորապէս իր պրէստիժը պահպանելու համար, Ստէնլին հրամայում է պատրաստվել ընդունել նրանց ինչպէս հարկն է, բայց նախօրօք մարդիկ է ուղարկում ընծաներով, որ մի կերպ հաշտութիւն կայացնեն: Ուղարկվածները յետ են դառնում և յայտնում են, որ այդ հողը Մազամբօնիներ չէ, այլ Բաբա-Թեգինը, որը և հրամայում է նրանց քշել իր հողից: Շուտով գործողութիւնները սկսվում են, և մի քանի ժամվայ ընթացքում սեւամորթները ցերուցան են լինում և ստիպված են լինում հաշտութիւն կայացնել: Բայց չը նայած կապած հաշտութեանը, նրանք փորձում էին նորից յարձակումներ գործել, մինչև որ գնդակները նրանց չէին հանգստացնում, թէպէտ նրանք չէին կարող երեւակայել, թէ ինչպէս կարելի է այսպիսի մեծ տարածութեան վրայ մարդու վնաս հասցնել: Չը նայած իրանց մարդկանց մեծ քանակութեանը, մազամբօնիք միշտ պարտութիւն էին կրում:

Թողնելով այդ կռվարար տեղը, Ստէնլին շարունակում է իր ճանապարհը: Մի 15 րօպէ չանցած, յանկարծ լսվում է Ստէնլիի ձայնը: «Պատրաստվեցէք տեսնել Նիանսան»: Մար-

դիկ չէին հաւատում և տրտնջում էին: Մէկ ու կէս ժամին նրանք արդէն տեսնում են ներքեւում Ալբերտ-Նիանսա լիճը: Տեսնելով այդ, սեւամորթները սկսեցին համբուրել Ստէնլիի ձեռները, որ ներէ իրանց թերահաւատութիւնը: Այդ ժամանակ նրանք ծովի մակերևոյթից 1500' (ոտնաչափ) բարձրութեան վրայ էին, իսկ Ալբերտ լիճը 2900' նրանից ցածր էր: Նրանք պէտք է շուտով թողնէին իրանց տեղը, որովհետեւ յարձակումները դեռ ևս շարունակվում էին: Մի գիշեր, հանգստանալու ժամանակ, նորից փորձեցին յարձակվել, բայց, չնորհիւ պահապաններին, այդ նրանց չը յաջողվեց:

Սօտենալով Ալբերտ լճին, Ստէնլին տեսնում է Կալօնգօ գիւղը, որի բնակիչները ցանկութիւն չեն ցոյց տալիս նրա հետ յարաբերութիւններ հաստատելու: Ստէնլին յոյս ունէր այդտեղ Էմինի մասին մի տեղեկութիւն ստանալ և գտնել այստեղ նաւակներ: Նրան միայն հաղորդում են, որ Ունիբերօում մի սպիտակ մարդ կայ: Շրջակայքում էլ մի բաւական հաստ ծառ չը կար, որից կարելի լինէր նաւակ շինել: Տեսնելով անելանելի դրութիւնը, Ստէնլին վճռում է վերադառնալ Իբուիբի, շինել այնտեղ մի ամրոց և այդտեղից մարդիկ ուղարկել Իպօտօ նաւակի յետեւից, ապա, թողնելով բերդում հիւանդներին և զօրք, ինքը վերցնէ նաւակը ու Ալբերտի հիւսիսային ափերում փնդոէ Էմինին: Հասնելով Իբուիբի, նրանք անցնում են Բօրիօ գիւղը, բայց այն բոլոր պաշարները, որ նրանք տեսել էին, այլևս չը կային: Սեւամորթները հաւաքել էին բոլոր ուտելիքները, իսկ խրճիթները ալրել: Բարեբաղդաբար լաւ գերանները նրանք թաղցրել էին: Իսկոյն հաւաքում են այդ գերանները և մի ամրութիւն շինում, որին տալիս են «Բօդօ» անունը, այսինքն «խաղաղութիւն»: Իրանց սովից զերծ պահելու համար բաւականաչափ հողեր վարել էին զանազան հացահատիկներով: Շուտով գալիս է Ստէրզը, որին Ստէնլին Իպօտօ էր ուղարկել,

բերելով իր հետ նաևակը: Եկան նոյնպէս Նէլսոնը և բժիշկ Պէրկը: Իպօտօում թողած երեսուն և երկու հիւանդներից մնացել էին միայն տասն և մէկ հոգի, մնացեալները կամ մեռել էին, կամ փախել:

Զը հանդիպելով Բարտօնէլօտին, Ստէնլին նրան մի նամակ է գրում և առաջարկում է ցանկացողներին դուրս գալ նամակը նրան հասցնելու: Միև օրը քսան հոգի պատրաստվում են առաջ գնալու: Ամեն մէկին խոստացած էր հարկը ռուբլի: Նրանց ճանապարհ գցելու դուրս է գալիս Ստէրգը:

Թողնելով նոր շինված բերդում Նէլսոնին և կառավարութիւնը լանձնելով նրան, Ստէնլին, որը այդ ժամանակ տեսնում էր հիւանդացի, բժիշկ Պէրկի և Զեֆսօնի հետ առաջ է գնում: Ստէնլին տանում էին պատգարակում, որովհետև ոտով չէր կարողանում գնալ, և երկու շաբթում հազիւ հասնում են Ալբերտին: Նրանք առաջ էին գնում կամաց-կամաց, որովհետև պողպատէ նաևակը տանելը կարող էր ուժասպառ անել բեռնակիրներին: Ճանապարհին նրանք տեսնում են թզուկներին և մինչև անգամ նրանց թագուհուն: Այդ փոքրիկ թագուհին ունէր վզին և ականջներին երկաթէ զարդարանք, մորթն դեղնագոյն էր, երեսը կոլոր, լայնմեծ աչքեր, փոքրիկ բերան և հաստ շրթունքներ: Մի խօսքով, նա թողնում էր լաւ տպւոյնը թիւն: Նրա բարձրութիւնը չորս ֆուտ և չորս դիւմ էր, թէպէտ տարիքը 19 կամ 20 էր: Երբ որ ձեռները պահում էր դէպի լոյսը, նկատվում էին սպիտակ-մոխրագոյն բրդի նման մազեր: Թզուկները, Ստէնլիի ասելով, շատ անհանգիստ և արիւնարբու մարդիկ են: Իրանց թունաւորած նետերով նրանք շատ էին նեղացնում: Բօզօում ստիպված էին միշտ 10—20 մարդկանցից բաղկացած մի գունդ ուղարկել շրջելու, որ զրանք կենսական միջերթներէջ գողանան:

Եքսպեդիցիան ամեն մի քայլափոխում պատահում էր

նենգաւոր թզուկների թունաւորած սրածայր ճիպոտներին, որ նրանք ամեն մի գերանի յետևում շարում էին, բայց այդ խորամանկութեանը արդէն սովորել էին: Անցնելով մի քանի գիւղեր, նրանք վեց օրից յետոյ հասնում են Պիսգա սարի մօտ, որտեղ մի խումբ զինուորներ նետեր են տեղում, բայց հրացանների պարպումը նրանց փախցնում է:

Անցնելով Իտուրի գետը, $3\frac{1}{2}$ ժամից յետոյ նրանք հասնում են անտառի վերջը: Բժիշկ Պարկէն, Ստէնլիի ասելով, ուրախութիւնից ղողում է, և ոչ մի շամպայն նրա թշերը այնպէս չէին կարմրացնիլ, ինչպէս 289 օր անտառում մնալուց յետոյ ազատվելը: Մի քիչ անցնելուց յետոյ բանակ են ձգում Բէսսէ գիւղում:

Ստէնլին օրինակ է բերում սևամորթների սրախօսութիւններից:

Ձանգիբարցիներից մէկը հայհոյում է միւսին.

—Այդպիսի լիմար, ինչպէս դու ես, դեռ ոչ մի տեղ չես տեսնված:

Տեղացին ժպիտով պատասխանում է.

—Յայտնի է, պարոն, որ դու ես միակ իշխողը բոլոր գիտութիւնների:

—Է՛, դու ինքը չարութիւնն ես ներկայացնում:

—Դրա մասին էլ չեմ կարող վիճել, որովհետև դու ես բոլոր բարութիւնը:

Առաջին որոշ տեղեկութիւնը Էմին-փաշայի մասին Ստէնլին ստանում է Նգերա-Վումում, որտեղ կանգ է առնում: Այդ այն տեղն էր, որտեղ նա չորս ամիս առաջ Մազամբօնիի հետ կռիւներ էր մղում:

Մազամբօնիք, տեսնելով, որ իրանց ձեռնտու է հաշտութիւնը, մանաւանդ, որ էքսպեդիցիան դէպի նրանց ոչ մի թշնամութիւն չէր անում, շատ լաւ են ընդունում: Փայտ կոտորելը, ապրանք կրելը և ամեն մի գործ նրանք ուրա-

խուժեամբ էին կատարում: Սէրը այն տեղն է հասնում, որ մինչև անգամ Զեֆսօնը նրանց հետ եղբայրանում է: Եղբայրանալը կայանում է նրանում, որ երկու կողմից էլ ձեռները ծակում են ու արիւնները խառնում: Այդ ժամանակ կախարդը սկսում է մի ամբողջ անէծքի լէքսիկոն կարգալ անհաւատարիմի գլխին: «Թող նրա փորը, երեսը այլանդակվի, թող նրա մազերը թափվեն, թող օձը և առիւծը նրան հանդիպեն և վագրը նրա կնոջը տանի գիշերը, երբ նա գնալու լինի ջրի», և այլն, և բոլորը այդ ոգով:

Այստեղ Ստէնլիին յայտնում են, որ, երբ նրանք վերադառնում էին, մի սպիտակ «Մալիշու» կամ «Մորուքաւոր» մի ինչ որ սև փայտի վրայ լողում էր: Այնտեղ բաւական մարդիկ և անասուններ կային, այնպէս, ինչպէս մերարտերումը: Այդ նաւակից ծուխ ու կրակ էր դուրս գալիս, ասես թէ այրվում էր:

Այստեղ Ստէնլին մեղադրում է փաշային, որ նա առաջվանից չէր ուղարկել նաւակները, որոնց պատճառով նա կորցնում է չորս ամիս:

Վայրենիների մեծ մասը հաստատ բնակութեան տեղ չունի, նրանց մեծ մասը թափառական է. պարապվում են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ: Դրամի տեղ գործ են ածում հուլունքներ, կարմիր չիթ, իսկ ամենատարածվածը գոմէշն է: Ով որ շատ գոմէշ ունի, նա ամենահարուստն է: Մորթի գոյնը դեղնագոյն է, մութ մոխրագոյն, իսկ արիստոկրատ ցեղերինը փղի դեղնած ոսկորի գոյն ունի: Քիթերը լայն են և տաթակ, ներքեի պուօը հաստ և կախ, ճակատը նեղ և մազերը կոշտ:

Հետաքրքիր է այն ներգործութիւնը, որ արել էր վայրենիների վրա հայելին: Երբ որ տեսնում էին իրանց սև գնչերը, իսկոյն փախչում էին և յարձակողական դիրքում կանգնում: «Հրաշալի բան է,—ասում էին նրանք,—ջրի նման է,

բայց ամուր ու յետևը սև. այդպիսի բան մեր պապերն էլ տեսած չեն լինիլ»: Շուտով ընդելանում են այդ անսովոր բանին և հետաքրքրութեամբ նայում: Առաջվայ թշնամիները այժմ մօտ բարեկամներ էին դարձել, և 300 հոգի ինքնակամ դուրս են գալիս ապրանքի մի մասը կրելու:

VII.

Ստէնլիի Բօդօ գնալուց երկու ամիս անցած էմինը լսում է մի ինչ որ սպիտակ մարդկանց գալստեան մասին և անմիջապէս ուղևորվում է այնտեղ ու մի քանի նամակ թողնում Կաւալլի տանուտէրի մօտ: Լսելով այդ նամակի մասին, Ստէնլին ուղևորվում է այնտեղ և ստանում է նամակը: Բացի դրանից, Կաւալլին սիրայօթար ցոյց է տալիս յարմար տեղ բանակ ձգելու:

Միև օրը այդ նամակը ստանալուց յետոյ Ստէնլին ուղարկում է Զեֆսօնին և բժիշկ Պարկէին 50 հրացանով, որ պողպատի նաւակը հասցնեն լիճը, և մի նամակ է գրում էմինի վրայ, որտեղ յայտնում է իր գալու նպատակը, խորհուրդ է տալիս դուրս գալ այնտեղից, մանաւանդ որ եգիպտական կառավարութիւնը յայտնում է, որ այլ ևս օգնութիւն չի կարող անել, և այն օրվանից, երբ պատերազմական միջերեքները կը ստանայ, նա արդէն ծառայութեան մէջ չի լիշվիլ: Պատմելով իր առաջին և երկրորդ գալը, յայտնում է, որ «բէյի» փոխարէն նա «փաշայի» տիտղոս է ստանում, և խնդրում է, որ գալու ժամանակ հետը ցորեն և անասուններ բերէ:

Ամսի 26-ին Զեֆսօնը հասնում է Լիսվայ, եգիպտական զօրքերի ամենահարաւալին կէտը, որտեղ նա գտնում է ամենասիրալիր ընդունելութիւն: Այստեղ նա հանդիպում է էմին-փաշային և կապիտան Կազատիին: Այդ տեսութիւնից

երեք օր անցած երեքն էլ գնում են դէպի Կաւալլի Ստէնլին տեսնելու:

Ապրիլի 29-ին Ստէնլին ստանում է Զեֆսօնից նամակ, որի մէջ նա յայտնում է, որ հասել է ողջ և առողջ փաշայի բերդերից մէկին:

Նոյն օրը, ժամը 5-ին, Ստէնլին տեսնում է լճի վրայ մի կէտ, որի մէջ հեռագիտակով նշմարում է շոգենաւ և յետևից երկու նաւակ: Նա ուղարկում է Պարկէին զինուորներով ափը փաշային հանդիպելու:

Մուտ գիշեր էր, այնպէս որ շոգենաւի տեղը որոշում էին նրա կրակներովը: Շուտով «Խեղիւ» շոգենաւը ափի մօտ խարխիս է ձգում և մի նաւակ Էմին-փաշային, Կազատիին և Զեֆսօնին դուրս է բերում ափը: Այստեղ բարձրաձայն գոռում-գոչիւններում Պարկէն ընդունում է նրանց: Մի քիչ բարձրանալով վերև, նրանք մտնում են Ստէնլիի բանակը և մի քանի ըսպէից լետոյ երկու հերոսները սեղմում են իրար ձեռները: Ստէնլին զգացված ողջունում էր փաշային, որը նոյնպէս զգացված շնորհակալութիւն էր անում իր համար կրած նեղութիւնների համար:

Այդ ժամանակ բանակում ընդհանուր ուրախութիւն էր տիրում. արձակում էին հրացաններ, կանաչ և տղամարդիկ գոռում էին, իսկ մի քանի տեղ տեղական երաժիշտները նուազում էին իրանց անսովոր եղանակները:

Ստէնլին երևակայել էր հանդիպել մի բարձրահասակ քաջարի դէմքով տղամարդի, իսկ նրա առաջը դուրս եկաւ մի կարճահասակ և նիհար, ակնոցներով, ֆէսը գլխին մարդ:

— Ես ձեզ պարտական եմ անվերջ շնորհակալութեամբ, միսթր Ստէնլի, միանգամայն խօսք չեմ գտնում արտայայտելու իմ շնորհակալութիւնս:

Ա.հա, ուրեմն, այդ դուք էք Էմին-փաշան: Խնդրեմ, շնորհակալութիւն մի արեք, այլ մտէք ու նստեցէք: Այստեղ

այնպէս մուտ է, որ մենք միմեանց տեսնել էլ չենք կարողանում:

Նստելով վրանի դրան մօտ, նրանք սկսում են խօսակցութիւնը զանազան անցքերի մասին և այդ դէպքի համար բաց են անում հինգ շիշ շամպայն ու Էմին-փաշայի և Կազատիի կենացները խմում: Երեկոյեան ճաշից լետոյ նրանք նստում են նաւակը, որը հասցնում է նրանց շոգենաւը:

Միւս օրը Ստէնլին տանում է բանակը Նսաբէ գիւղը, որը 30 սաժէն հեռավորութեան վրայ էր լճից, և այդտեղ շինում են ամրացրած բանակ, որտեղ բնակվում են 29 օր:

Յանձնելով փաշային 31 արկղ Բեմինգտոնի զանազան պատերազմական մթերքներ, բոլոր նամակները, խեղբւի ֆիրմանը և Նուբար-փաշայի դէպէշը, Ստէնլին սկսում է բացատրել այն պատճառները, որոնց հիման վրայ եգիպտական կառավարութիւնը հրաժարվում է նրան օգնութիւն հասցնելուց: Ստէնլին կարծում էր, որ այստեղ իր օգնութիւնից կաշխատեն շուտով օգտվել ու դուրս գալ այս երկրից, բայց երևակայեցէք նրա զարմանքը, երբ նա գտաւ այստեղ իրանց երկրից գոհ մարդկանց, որոնց պէտք էր դեռ երկար համոզել, բացատրել նրանց վտանգաւոր դրութիւնը, որ նրանք թողնեն ու շուտով հեռանան:

Տեսնելով փաշայի տատանվիլը, Ստէնլին ասում է.

— Բժիշկ Իւնկերը յայտնեց ամբողջ աշխարհին, որ դուք շատ նեղ դրութեան մէջ էք, որ բոլոր կողմից շրջապատված էք թշնամիներով, թէպէտ դուք սիրում էք այստեղի հողը և ժողովուրդը: Նա ասաց, որ ձեզ հարկաւոր է օգնութիւն, որ դուք, ինչպէս պաշտպանել էք, այժմ էլ կը շարունակէք պաշտպանել, մինչև ձեր կառավարութիւնը ուրիշ հրամաններ չը տայ: Ա.հա, այդ ի նկատի ունենալով, խեղիւր ուղարկում է ձեզ օգնութիւն և առաջարկում է, որ դուք այստեղից դուրս գնաք Եգիպտոս, և ինձ էլ յանձնված

է ձեզ պատերազմական մթերքներ տալ և ասել. «ահա մենք պատրաստ ենք ձեզ օգնելու, եթէ ցանկանում էք դուրս գալ ալստեղից, ապա թէ ոչ մեր յանձնարարութիւնը վերջացած է»:

Յետոյ Ստէնլին բացատրում է պատճառները, որոնց հիման վրայ էմինը պիտի դուրս գայ:

— Դուք դեռ ջահել էք, — շարունակում է Ստէնլին, — դեռ քառասուն և ութը տարեկան էք. դիցուք թէ դուք կարողանաք կառավարել 5, 10, 15 տարի, իսկ յետոյ կը սկսէք թուլանալ, ձեր ոյժերը կընկնեն, ձեր մարդիկը իրար կը կոտորեն գլխաւորութեան համար և բոլոր ձեր աշխատանքը ապարդիւն կանցնի: Այն ժամանակ գուցէ դուք ցանկանաք յետ դառնալ, կը հասնէք ծովի ափը, իսկ այդտեղ ո՞վ կ'օգնի ձեզ այդքան բազմութիւնը տուն հասցնելու, իսկ երբ Եգիպտոսի օգնութիւնը դուք մերժում էք, յետոյ այդ այլ ևս չի լինիլ: Եթէ դուք լինէիք ծովի եզերքին, որտեղ կարելի կը լինէր ձեզ օգնել, ես ինքս կ'օգնէի: Բայց ալստեղ դուք չորս կողմից շրջապատված էք զանազան հզօր ցեղերով, ձերարեւմտեան կողմում անվերջ անտառներ են, իսկ հիւսիսում՝ ֆանատիկոս մահադիականները: Եթէ ես ձեր տեղը լինէի, ոչ մի վայրկեան չէի մտածիլ:

— Ինչ որ ասացիք, շատ ճիշտ է, ասաց էմինը, բայց ի նկատի ունեցէ՛ք, թէ ինչքան բեռնակիրներ են մեզ հարկաւոր, որ տանեն կանանց և երեխաներին. չէ՞ որ նրանց չի կարելի ալստեղ թողնել, և ինչքան մթերք է հարկաւոր դրանց համար:

— Կանայք, իհարկէ, պիտի գնան ինչպէս և միւսները, իսկ երեխաների համար կարելի է պատրաստել ձեր էշերը: Առաջ կը գնանք կամաց, իսկ յետոյ կը սովորեն: Կերակրվելու համար բաւական են ձեր անասունները մինչև այն երկիրները, ուր կարելի կը լինի ուտելեղէն գնել:

Շատ դժվար էր էմին համար թողնել այն երկիրը, որ-

տեղ նա 11 տարի արիւն-քրտինք էր թափել, որտեղ նա այնքան տարի մարտնչում էր թշնամիների դէմ, որտեղ նա էր առաջին անգամը սկսել ցանել լուսաւորութեան սերմերը և որտեղ, վերջապէս, երևում էին նրա աշխատանքի պտուղները:

Ստէնլին շատ լաւ էր հասկանում այդ և ամեն ջանք գործ էր դնում հաստատելու այն բոլոր վտանգը, որին նա ենթարկում էր թէ իրան և թէ իր հպատակներին:

Յետոյ Ստէնլին հարցնում է կապիտան Կազատիի կարծիքը:

Վերջինս պատասխանում է, որ եթէ փաշան գնայ, ինքն էլ կը գնայ, իսկ եթէ մնայ, նա էլ կը մնայ:

Երբ որ ձայն է տարածվում էքսպեդիցիայի մասին ու յայտնվում է, որ հազարաւոր զինված մարդիկ օգնութեան են գալիս փաշային, որպէսզի նրա հետ անցնեն Ունիօրան և Ուզանդան, հողերի իշխան Կաբաթեգգան մարդիկ է ուղարկում Կազատիի վրայ, որոնք բոլոր եղածը թալանում են և նրան ծառաների հետ միասին ծառերից կապելով, անխնայ ծեծում են, մէկ արարի էլ քիչ էր մնացել որ մահվան պատժի ենթարկէին, կարծելով, որ նա մատնիչ և լրտես է, որովհետև նա միջնորդի դեր էր կատարել Կազատիի և միսսիօնարների մէջ: Դուրս բերելով Կազատիին և նրա մարդկանց նրանց հողից, բոլորին մերկացրած կապում են թուկերով ծառերից, բայց սրանց շուտով յաջողվում է կտրտել թուկերը և փախչել: Հասնելով լճին, նրանք գտնում են այդտեղ մի նաւակ, որի մէջ նստելով, լողում են դէպի արեւմտեան կողմը: Նրանց նկատում է նաւերից մէկը, որը գնում է ու յայտնում էմինին: Իսկոյն փաշան նստում է զինւորներով «Խեդիւ» նաւը և ինքը անձամբ գնում է ու ազատում: Ապա, վրէժը առնելու համար, մարդիկ է ուղարկում, որոնք այրում են Կիբերօ գիւղը: Այդ միջոցին Կազատին կորցնում է իր բոլոր օրագիրները, նամակները և թղթերը:

Կարբա-Թեգզան Էմինի հարեան թագաւորներէց մինն էր, որը յայտնել էր նրան պատերազմ:

Ունենալով 1500 զինուոր, նա իրան բաւական ուժեղ էր զգում յարձակումներ գործելու:

VIII.

Մի քանի օրէց յետոյ փաշայի և Ստէնլիի մէջ խօսակցութիւնը նորից կրկնվում է. նրանք վճռում են, որ Ստէնլին մի նամակ կը գրի և կուղարկի Էմինի զօրքին, որ նա իրանց հետեւի: Էմինը գիտէր, որ իր զօրքի կանոնաւոր մասը չէր ցանկանում վերադառնալ, որովհետեւ նրանք իրանց ապահովել էին և ամեն ինչը շատ էր, իսկ այդքանը Եգիպտոսում նրանք գտնել չէին կարող: Մնացած անկանոն զօրքը պատրաստ էր գնալու, բայց փաշայի խղճմտանքը թող չէր տալիս մէկ մասը թողնել այստեղ, շատ լաւ իմանալով, որ միայն իր հեղինակութեան շնորհիւ նրանք խաղաղ էին պահում իրանց, իսկ իր գնալուց յետոյ գլխաւորութեան համար միմեանց կը կոտորէին:

Գրելով իր գոչումը դէպի զօրքը, Ստէնլին, բացի մի քանի մարդկանցից, թողնում է Ջեֆսօնին, որ նա լինի երբեք տէրութեան ներկայացուցչից ուղարկված, և 24-ին մայիսի 1888 թ. գնում է Բարտոէլօտին ազատելու:

Մօտ մի տարի առաջ նա թողնում է մայօր Բարտոէլօտին և մինչև այժմ ոչ մի լուր չէ լսվում նրա մասին: Ստէնլին շատ էր անհանգստացնում նրա ուշանալը. նա ենթադրում էր, որ երևի լուրջ պատճառներ են ստիպել Բարտոէլօտին չը գալ օգնութեան, ուստի վճռում է անպատճառ հասնել մայօրի մօտ:

ձանապարհին նրան յայտնում են, որ Գագոնդօն և Մուզիրին երկու բարեկամ և կովասէր ցեղապետներ, զօրք

են հաւաքում նրա վրայ յարձակվելու, գլխաւորապէս նրա համար, որ նա բարեկամացել էր իրանց հակառակորդ Մագամբօնի հետ: Տեսնելով, որ Բօթօն հեռու է և զրանց դէմ կռվելը շատ դժվար կը լինի, Ստէնլին վճռում է զրանց ջախջախել առանձին-առանձին:

Շուտով նրանք տեսնում են կարմիր դրօշակ և կարծում են, որ դա թշնամի է, բայց երևում է Մագամբօնի եղբայր Կօտտօն, որը եկել էր Ստէնլին ընդառաջ:

Ստէնլին ուղարկում է մի գունդ նախ Գագոնդօն դէմ և նրանց փախցնում: Իսկ երբ մօտենում է Մուզիրին, վերջինս, իմանալով իր դաշնակցի պարտութիւնը, թողնում է ու փախչում:

Այդ թեթեւ յաղթութիւնից Մագամբօնի զինուորները վճռում են օգտվել: Դրանց մօտ սովորութիւն կայ ամեն յաղթութիւնը տօնել երգերով, պարերով ու Լաւկուլլեան ճաշով:

Այդ պարը հետեւեալումն է կայանում:

Թմբուկների հարվածների տակտի հետ նրանք ծռմուռովում, կոտրատվելով թռչկոտում են, այնպէս որ շարժում են դիտողների ծիծաղը: Շղթայ են կապում երգողներից և, երկու հոգի շուրջ գալով, դուէթներ են երգում: Շատ անգամ դուրս է գալիս մէկը, զարգարած լինելով զանազան փետուրներով, քարերով լիքը դատարկ դղումներով, մարդու ու կոկորդիլոսի ատամներով և փոքրիկ զափերով: Այդ բոլորին հետեւում է ընդհանուր ուրախութիւնը, ծիծաղը, խօսակցութիւնը և, եթէ աւելացնենք թմբուկների զրիկոյցը, դուք կարող էք երեւակայել այն աղմուկը, որը լինում է այդպիսի դէպքերում: Երգեցողութիւնը լինում է կամ կուպիտ, կամ մելամաղձոտ:

Երգեցողութիւնից յետոյ Կօտտօն տանում է զօրքը ու հաւասար տեղ կանգնեցնում *en carré* (քառանկիւնի ձեւով):

Ինքը այդ ժամանակ զարդարված է լինում աքաղաղի փետուրներով: Զօրքը կանգնած է լինում, նիզակները դէպի գետինը պահած: Հէնց որ թմբուկը խփում են, Կօտտօն ցածր ձայնով սկսում է յաղթութեան երգը, և երբ նա բարձրացնում է նիզակը, բոլորեքեանը սկսում են շարժվել դէպի առաջ: Գետինը դողում է նրանց շարժվածքներից: Երգի եղենակը կամ ցածրանում էր, կամ բարձրանում, և դրա համեմատ բարձրանում և ցածրանում են նիզակները, իսկ իրանք շարունակում են առաջ գալ: Ամեն մի ձայն հանելուց երևում է նրանց կատաղի բնութիւնը, աչքերը փայլում են և ձեռները աւելի ամուր սեղմում նիզակները: Բայց երբ ձայները ցածրանում են, զգացվում էր պատերազմի թշուառութիւնը, տուն ու տեղի ոչնչանալը:

Առաջ գալով, նրանք լանկարծ երեսները դարձրին ու վազեցին դէպի լեռ: Կօտտօն կանգնեց մէջտեղ, որտեղ սկսեցին իրար լեռնից զինուորները վազել և կազմեցին պտույտ, ապա նորից կանգնեց *en carré*: Երկու մասի բաժանվելով, նրանք վազելով տեղները փոխեցին, ապա աղաղակներով սկսեցին շրջել և, յանկարծ թողնելով, գնացին իրանց բանակները և սկսեցին կատակներ անել ու ծիծաղել: «Կարող եմ ասել, որ ես հաշվում եմ այդ պարը ամենաերկնայի և ամենայուզող տեսարաններից մէկը իմ տեսածներիցս Աֆրիկայում», աւելացնում է Ստէնլին:

Մօտենալով Բօդօին, Ստէնլին շատ էր անհանգստանում Ստէրգի մասին, որին ուղարկել էր ճանապարհ գցելու նամակատարներին:

Յունիսի 8-ին Ստէնլին հասնում է Բօդօ: Առաջինը երևում է Ստէրգը, լեռուց Նէլսօնը, ապա և մնացածները: Բանից դուրս է գալիս, որ երբ Ստէրգը գնում է ճանապարհ գցելու գնացողներին, հեղեղների պատճառով ջերմ ու տենդ է սկսվում և ինքն էլ նոյնպէս հիւանդանում է: Մարդկանց ոտերը և

մարմինները սկսում են ծածկվել ախտերով, որոնց տեսքը և զարշահոտութիւնը մարդու զգվանք էին պատճառում: Ճանապարհների դժվարութիւնները, անձրևները, ջերմ ու տենդը և ախտերը կատարում են իրանց մահաբեր գործը. 56 հոգուց ճանապարհին 42 մեռնում են և միայն 14 հոգի են հասնում Բօդօ: Ահա այս էր պատճառը, որ Ստէրգը չէր եկել Ստէնլին հասել:

Ստէնլին գտնում է Բօդօն շատ լաւ դրութեան մէջ: Շուտով հաւաքում են ցանքսերը և բնակիչների առօրեայ պարապմունքը լինում է հացահատիկներ աղելը, շորեր կտրելը և այլն, և այլն: Նրանց շատ նեղացնելիս են եղել անհանգիստ թզուկները, բայց մի քանի անգամ պատժվելուց լեռուց այդ փոքրիկ աւազակները հարկադրվում են լեռ քաշվելու:

Մի օր Ստէնլին կոչում է անում ցանկացողներին գնալ Բարտոնէլօտին օգնութեան: Բացի վեց հիւանդից, մնացեալները իրանց համաձայնութիւնն են լայնում: Պրանցից Ստէնլին ջոկում է դիմացկաններին: Բօդօին հրամանատար նա նշանակում է Ստէրգին, տալով մի քանի հրամաններ: Այդտեղ է թողնում և բժիշկ Պարկէին և Նէլսօնին, որովհետեւ ամեն մի եւրոպացի միայն բեռն է աւելացնում, որի փոխարէն կարելի է կրել տալ ուտելեղէն: Պրա համար նա վճռում է գնալ մենակ:

IX.

Յունիսի 16-ին, վաղ առաւօտեան, լի բարի լուսով դէպի ապագան, նա ճանապարհ է ընկնում դէպի անտառը, դէպի այն մութ ու մռայլ հրէշը, որը արդէն այնքան զօհեր էր կլանել նրանցից:

Մի քանի օրից լեռուց էքսպեդիցիան մտնում է անտառը:

Նորից սկսվում են տանջանքները: Մէկ տեղ մարդիկ անգգուշութեամբ կոխում էին ոտով սրածայր թունաւորված և խոտում ծածկված ճիւղտները, միւս տեղ մէկը վիրաւորվում է գնդակով, որը վայր էին ձգել վառած խորոյկի մօտ, մի ուրիշը նետով է վիրաւորվում, և այլն, և այլն. ամեն մի քայլում մարդիկ մեռնում էին ճանճի պէս: Մի տեղ տեղ գնում էին անդունդի ծայրով, որտեղ մի սխալ քայլը բաւական էր, որ մարդ գլորվէր ներքեւ. մի այլ տեղ գետի վրայով պիտի անցնէին կամուրջով, որը բաղկացած էր միայն մի գերանից:

Ամենքը հիւանդացել էին զանազան տխտերով: Դրանց տեսքը, ճանապարհի անյարմարութիւնները, միջատների նեղացնելը, ջերմ ու տենդը, սարսափելի տաքութիւնը և քաղցը իրանց գործը տեսնում էին:

Ստէնլին դարձել էր ոսկորներով լիքը պարկ, բայց նրա մէջ կար հաստատ կամք և նույնպիսի էլ ոգի:

Օգոստոսի 10-ին, այսինքն 57 օրից լետույ, երբ նրանք դուրս էին եկել Բօդօից, նրանք հասնում են Ուգարրուէ: Այգտեղ Ստէնլին պատահում է այն մարդկանց, որոնց նա ուղարկել էր 6 ամիս առաջ: Դրանց չէր յաջողվել հասնել Բարտտէլօտին, բայց այն նեղութիւնները, որ նրանք են կրել, գերազանցում են ամեն ինչ: Ճանապարհին, բացի բոլոր չարիքներից, ստիպված են եղել ամեն մի քայլափոխում կռվելու վայրենիների հետ, այնպէս որ 20 հոգուց չորսը մեռնում են, տասն և հինգը վէրքեր են ստանում և միայն մէկն է անվնաս մնում: Վիրաւորվածները բոլորն էլ առողջանում են, բացի մէկից, որը մեռնում է: Այգ գէպը աւելացնում է Բարտտէլօտի մասին ունեցած երկիւղը: Ոչ մի լուր չունենալուց լետույ, այգպիսի աննպաստ պայմաններում, երկիւղը շատ հասկանալի է:

Օգոստոսի 17-ին, նաւակներ նստելով, նրանք առաջ են

գնում: Շուտով նրանց երևում է մի գիւղ: Ստէնլին, վերցնելով հեռադիտակը, նշմարում է ծանօթ դրօշակը:

—Տղայք, մայօրը այստեղ է, բացականչում է Ստէնլին, ոտքի կանգնելով:

Օդը թնդում է կեցցէներով և շուտով հասնում են գիւղին: Պատահած մարդկանց հարցնում են, ում մարդիկն են. նրանք պատասխանում են, թէ Ստէնլիինն են:

Նկատելով մի եւրոպացու, Ստէնլին կարծում է, թէ դա է մայօրը, բայց մօտենալով տեսնում է, որ միսթեր Բօննին է, որը վերցրած էր երբևէ բժշկի օգնական:

Բարեկելով նրա հետ, Ստէնլին հարցնում է.

—Ո՞րտեղ է մայօրը, երևի առողջ է:

—Մայօրը վախճանվել է, սէռ:

—Վախճանվել է: Ողորմած Աստուած: Ինչու է մեռել, ջերմ ու տենդ է եղել, թէ թի՛նջ:

—Ոչ, սէռ, նրան գնդակահար են արել:

—Ո՞վ:

—Մանիեմները, Տիպպօ-Տիպպի մարդիկը:

—Աստուած իմ: Իսկ Ջեմեսօնը որտեղ է:

—Ստէնլեան ջրվէժների մօտ:

—Ի՞նչ հարկաւորութիւն ունի այնտեղ:

—Նա գնացել է բեռնակիրներ բերելու:

—Բայց որտեղ են միսթեր Ուօրդը, Տրուպը:

—Միսթեր Ուօրդը Բանգալայումն է:

—Բանգալայում: Ի՞նչ է անում այնտեղ:

—ձիշտ է, սէռ, Բանգալայումն է, իսկ միսթեր Տրուպը մի քանի օր առաջ ուղարկված է հայրենիքը առողջանալու:

—Ուրեմն դուք այստեղ մենակ էք:

—Այո, սէռ:

Ահա այն տխուր տեղեկութիւնները, որ իմանում է

Ստէնլին: Ոմանք ուրախանում ու պարում էին, որ նորից տեսնվում են, ոմանք էլ լալիս էին, իմանալով իրանց բարեկամների մահվան լուրերը:

Յետոյ յայտնվում է, որ Բարտաշէլօտի մահվան պատճառը լինում է հէնց ինքը: Կարգադրված էր, որ նա Տիպպօ-Տիպպից ստանալ պալմանաւորված օգնութիւնը և առաջ գնալ, իսկ եթէ նրանք ժամանակին չը գան, չը սպասէ, ալ առաջ գնալ: Բայց, փոխանակ առաջ գնալու, մայօրը Ջեմեսօնին ուղարկում է Ստէնլեան ջրվէժները բեռնակիրներ հաւաքելու, իսկ բեռնակիրների փոխարէն եկել էին մի քանի մարդիկ, որոնք սկսել էին պարապել շրջակայքում աւարառութիւններով: Այդ ժամանակ մարդիկ մեռնում էին ուտելիքէնի պակասութեան պատճառով, որովհետեւ տեղացիները պաշար հասցնելը դադարեցրել էին:

Վերջապէս հասնում են Ջեմեսօնի հաւաքած բեռնակիրները և յունիսի 11-ին 1888 թ. լէյտէնանտ Բարտաշէլօտը, միսթեր Բօննին և Ջեմեսօնը դուրս են գալիս 900 մարդկանցով: Անբաւականութիւններ միշտ պատահում էին Տիպպօ-Տիպպի մարդկանց հետ, որոնց շատ դժվար էր սովորցնել մի որեւիցէ կարգ ու կանոն:

Մայօրի մահվան պատճառը հետեւեալը է լինում:

Մէկ օր մի կին սկսել էր թմբուկ զարկել և երգել: Անյաջողութիւններից զրգւոված, մայօրը ուղարկում է իր 13 տարեկան ծառային, հրամայելով լռել: Իսկոյն լսվում են երկու պալթօց: Մայօրը ուղարկում է մի քանի մարդիկ մեղաւորներին բռնելու, իսկ ինքը, վայր ցատկելով անկողնից, վերցնում է ատրճանակը և, վրանից դուրս գալով, աղաղակում է. «առաջինը նրան կը սպանեմ, ում տեսնեմ հրացան արձակելիս»: Այդ ժամանակ Բօննին, որին և պատկանում է այդ պատմութիւնը, ասում է, որ աւելորդ է ժողովրդի կարգերին դիպչել: Նրանից յետոյ մայօրը մօտենում է

կնոջը և հրամայում է, որ դադարեցնէ թմբուկ զարկելն ու երգելը: Նոյն ըսպէին կնոջ մարդը հրացանը արձակում է և գնդակը դիպչում է ուղիղ մայօրի սրտին: Բօննին վերցնում է դիակը, կարում է մի քսակում և, անտառում մի փոս փորել տալով, այնտեղ թաղում է:

Այդ ժամանակ վերադառնում է Ջեմեսօնը, որը գնացել էր նորից Տիպպօ-Տիպպի մօտ օգնութեան: Պատժելով սպանողին, Ջեմեսօնը, ինքն էլ հիւանդանում է ջերմ ու տենդով և մեռնում է:

Հէնց այդ օրը հասնում է Ստէնլին Պանալիա, որտեղ մեռնում է Ջեմեսօնը: Ինչ որ նա այստեղ տեսնում է, դժվար է երևակայել:

Ահա թէ ինչպէս է ինքը պատմում. «Թէպէտ աւանդարդը թուով պակասել էր և այնպիսի ցնցոտիներում էր, որ առաջվայ ընկերները ընդունեցին նրան ճանապարհից հաւաքած տեղացիների ամբոխի տեղ, բայց ինչպէս կարելի էր մեղ, նորեկներին, համեմատել այդ դժբաղդների հետ, որոնց մենք հանդիպեցինք Պանալիայում: Այն, ինչ որ մենք այնտեղ տեսանք, չէ եւթարկվում նկարագրութեան: Մեղ շրջապատել էին մարդկային կերպարանքը կորցրած մարդիկ, ալլակերպված ժանտախտով, բոլորը վերքերով, զգվելի թէ տեսքով և թէ հոտով, կամ ղիտենտերիալից ուժասպառված և արիւնի պակասութիւնից մինչև կմախքի աստիճանը հասած: Նրանք, ոչ թից վեր սողալով, մօտենում էին մեղ և ողջունում այս զարհուրելի հանգստարանում: Նրանց շրթունքներից ես լսում էի նրանց տանջանքների պատմութիւնը, որոնց մասին այնքան պերճախօս էր նրանց տեսքը: Իմ հալեացքս հանդիպում էր մեռնողների հալեացքներին. նրանք սպասում և աղաչում էին փրկութիւն: Խորին վիշտը ինձ տիրեց»:

X.

Միւս օրը պատրաստվելով, Ստէնլին ճանապարհ է ընկնում, նախապէս տեղացի առաջնորդներին յայտնելով. «Եթէ կամենում էք, եկէք, եթէ ոչ՝ ոչ. ես ձեզ չեմ կարօտում, թէպէտ դուք ինձ կարող էիք օգնել և դրա համար վարձ ստանալ»։ Այդպիսի բովանդակութեամբ էլ մի նամակ է գրում Տիպալօ-Տիպալի վրայ։ Ստէնլիի այդ վարվողութիւնից երևում է, որ նա լաւ գիտէր սեւամորթների բնութիւնը։ Երբ որ շատ էք խնդրում, նրանք կարծում են, թէ առանց իրանց բան գլուխ չի գալ, և սկսում են նեղացնել, յուսաւով, որ մի բան էլ կաւելացնէք։

Եքսպեդիցիան նորից ուղղվեց դէպի Ալբերտ-Նիանսան արդէն երրորդ անգամը։ Ճանապարհին ահագին նեղութիւններ էին կրում կենսական մթերքների պատճառով։ Մարդիկ զնում էին որսի և մի կտոր մսի համար իրանց զցում էին վայրենիների և գազանների ճանկը։ Մի ժամանակ սովը հասել էր այն աստիճանին, որ Ստէնլին կարծում էր, թէ ինքն էլ սովամահ պիտի լինի։ Այդ անելանելի դրութիւնից մի կերպ ազատվելու համար Ստէնլին յանձնում է Բօննիին մնալ տեղը հիւանդներին հետ, իսկ ինքը, վերցնելով իր հետ դեռ ոչ բոլորովին ուժասպառվածներին, առաջ է գնում մի որևէ պաշար ճարելու։ Բարեբաղդաբար միւս օրը նա հանդիպում է իր մարդկանց մեծ աւարով։ Երևակայեցէք, թէ այդ քաղցած, սովամահ և կիսամեռ մարդիկ ինչպէս են ընդունում Ստէնլիի վերադարձը։ Տեսարանը խկոյն փոխվում է. վառվում են խարուկները և եփվում է կերակուրը։

Առհասարակ սովի պատճառը լինում էին կարճամիտ բեռնակիրները։ Յոյսները դնելով, որ ճանապարհին բան կը ճարվի, նրանք դէն էին ձգում իրանց յանձնված մթերքները

բեռները թեթեւացնելու համար և չէին կարծում, որ այդ վարմունքից շատերի կեանքը կը զոհվի։

Շուտով հասնում են ամրացրած Բօդօ աւանին։ Արտերը լաւ հունձ էին տւել և մարդիկ, բացի մի քանիսից, առողջ և զւարթ էին։ Իմանալով, որ փաշայի և Ջեֆսօնի մասին ոչ մի տեղեկութիւն չը կայ, Ստէնլին պատրաստվում է առաջ գնալ։

Այդ ժամանակ նա ստանում է Ջեֆսօնից նամակ, որի մէջ վերջինս յայտնում է, թէ երկու սպաներ ժողովրդին մոլորեցնում են, յայտնելով, որ նամակները կեղծ են և որ Ստէնլին ցանկանում է դրանց դուրս բերել այստեղից ու գերութեան տալ անգլիացիներին, ուստի խորհուրդ է տալիս զգույշ լինել։

Հինգ օրից յետոյ Ստէնլին դուրս է գալիս Բօդօից, նախապէս նրան այրելով, և ուղևորվում է դէպի Նիանսա։ Հասնելով Բանդեկորէ գիւղը, Ստէնլին թողնում է այստեղ Ստէրգին և բժշկին հիւանդներին հետ։

Դուրս գալով անտառից, նա հասնում է Մագամբօնիի հողերը, որի եղբայրքը յայտնում են, թէ փաշան 10 մարդ էր ուղարկել նրանց յետևից։

XI.

Այդ ժամանակ Էմինի իշխանութիւնը թուլացել էր, ոչ ոք նրան չէր լսում, և երբ մի բան պէտք էր կարգադրել, նա հրամայելու փոխարէն խնդրում էր։

Շուտով սկսեցին և խառնակութիւնները։ Խռովարարները մտադիր էին բռնել փաշային և հարկադրել վերադառնալ հիւսիսային ճանապարհով։ Կանխապէս իմանալով այդ գիտաւորութիւնների մասին, փաշան թողնում է Վադիլան և անցնում է Մսուեա։

Տեսակցութեան ժամանակ փաշան յայտնում է Ստէնլիին, որ երբ Զեֆսօնը կը կարգայ խեղիւի հրամանը, խռովարարները կը համոզվեն, որ նա եկել է նրանց ազատելու:

Առաջին խռովութիւնը լինում է Լաբօրէյում: Այդտեղի հրամանատարը լինում է մի ոմն Սուրօրէ-Աղա, ազատութիւն ստացած ստրուկ և սարսափելի ֆանատիկոս: Ինչպէս յետոյ յայտնվում է, բոլոր խռովութիւնների հեղինակը նա է լինում:

Օգոստոսի 13-ին բոլորեքեանը հրաւիրվում են լսելու խեղիւի հրամանը, որ պիտի կարգար Զեֆսօնը:

Դեռ նամակը չը վերջացրած, Զեֆսօնին ընդհատում են զանազան կողմերից, և մէկը, առաջ դուրս գալով, յայտնում է, որ այդ բոլորը կեղծ է և թէ նրանք բոլորովին Եգիպտոսից չեն եկել:

Էմինը իսկոյն մօտենում է խռովարարներին նրանցից զէնքերը խլելու և կանչում է իր մարդկանց իրան օգնելու: Բայց այդ րոպէին զինուորները չըջապատում են փաշային և Զեֆսօնին ու ատրճանակները դէպի նրանց ուղղում: Փաշայի ծառայողները բոլորեքեանն էլ փախչում են: Մէկը թաղնվում է ծառի ետևում, միւսը վազում է խրճիթը և մահճակալի տակ թաղնվում, մնացածներն էլ շարած՝ ամեն մէկը իր գլխի ճարն է քաշում: Փաշան մերկացնում է իր սուրը և միայն սպանների միջամտութիւնն է նրան ազատում:

Մի շաբթից յետոյ, երբ գալիս են Դուֆիլէ, փաշան և Զեֆսօնը բռնվում են Վադլէլ-Սօլլա-Աղա անունով խռովարար սպայի կարգադրութեամբ, որը իրան հրատարակում է նահանգապետ:

Խռովարար սպանները ուղում են գրկել փաշային բոլոր իրաւունքներից, բայց նա ազատվում է շնորհիւ հաւատարիմ մնացած զինուորներին:

Ծանր էին անցնում փաշայի և Զեֆսօնի օրերը: Խռովարարները մի քանի անգամ արդէն դատ էին սարքել

նրանց վրայ:

Մի անգամ Զեֆսօնին կանչում են խռովարարների խորհուրդը հարցաքննութեան ենթարկելու և խեղիւի, Նուբար-փաշայի և Ստէնլիի նամակները կարդալու:

Մի քանի վայրկեանից յետոյ խորհրդի քարտուղարը տեղից վեր է թռչում, նամակը չպրտում գետնին և յայտնում նրան ու Ստէնլիին ինքնակոչ, իսկ նամակները կեղծ: Խորհուրդը վերջանում է շատ աղմկալի և Զեֆսօնը այն եզրակացութեան է հասնում, որ խռովարարները մտադրվել են Ստէնլիի գալուն պէս յարձակվել նրա վրայ և խլել բոլոր մթերքը ու զէնքերը:

Մէկ օր լուր է գալիս, որ մահճիականները մօտենում են ահագին թւով: Նրանց գլխաւորը, Օմար-Սալէն, մի նամակ է ուղարկում Էմինի վրայ, խորհուրդ տալով նրան հպատակվել և հնազանդվել Մահդիի սուրբ կամքին, որի փոխարէն խոստանում է զանազան բարիքներ: Այդ գրութիւնը տանում են եղել երեք դաւրիշ, որոնց խռովարարները ճանապարհին բռնում են:

Իմանալով նամակների բովանդակութիւնը, նրանք սկսում են հարց ու փորձ անել դաւրիշներին Մահդիի զօրքի մասին: Տեսնելով, որ նրանք լուռ են մնում և մի խօսք անգամ չեն արտասանում, սկսում են նրանց տանջել: Պատելով գլուխները թոկով, որի երկու ծայրը կապում են փայտից, սկսում են փայտը պտտեցնել, այնպէս որ թոկը, կամաց-կամաց մսի մէջը մտնելով, հասնում է մինչև ոսկորը: Զարհուրելի էր այդ տեսարանը: Թշվառականների բոլոր ջղերը վերին աստիճանի լարված էին, բայց, չը նայած այդ անտանելի տանջանքներին, նրանց շրթունքներից չը թռաւ ոչ մի հառաչանք և ոչ մի տրտուռ, այլ միայն կրկնում էին, որ Աստուած կը պատժի նրանց զրա համար: Այդ աստիճանի էր նրանց հաւատը դէպի իրանց ինքնակոչ մեսսիան:

Երբ որ ուշաթափ են լինում, նրանց ուշքի են բերում ու տանում են բանդը, իսկ մի քանի օրից յետոյ, գետի ափը տանելով, մահակներով սպանում են, երևակայելով, որ նրանց գնդակը չի վնասել:

Մահգիականները շուտով վերցնում են Բէջաֆը և սարսափը տարածվում է ամեն տեղ: Փաշայի և Ջեֆսօնի դրութիւնը աւելի ևս վատթարանում է: Ամեն օր նրանք սպասում են մահգիականներին, զինուորները անիծում էին սպաներին, որոնք թող չը տւեցին հետեւել իրանց փաշային: Խռովարար սպաները չէին կարողանում հնազանդեցնել զինուորներին և ամեն օր մի քանի, մէկը միւսին հակառակ, հրամաններ էին արձակում: Սպաները գլուխները կորցրել էին և սպասում էին Ստէնլիի գալուն. նրանք միայն ալփմ էին հասկացել, որ Խարտումը իսկապէս վերցրած է: Փաշային և Ջեֆսօնին ոչ թողնում էին գործել և ոչ էլ հեռանալ: Շուտով խռովութիւններ են ծագում և զինուորները պահանջում են, որ փաշան ազատվի: Ազատելով փաշային և Ջեֆսօնին, նրանց ուղարկում են Վադիլա, որտեղից նրանք պիտի գնային Բօքօ Ստէնլիի հետ միանալու: Երբ փաշան Վադիլայից հեռանում է, իսկոյն նորից խռովութիւններ են ծագում. յայտնում են, որ փաշան կամենում է նրանց մատնել, ապա կապիտան Վադիտին և Ջեֆսօնին բռնում են և զատապարտում մահվան պատժի: Այդպիսով երկու եւրոպացուց դրութիւնը շատ կիրիտիկական էր. մի կողմից խռովարարներն էին սպառնում, միւս կողմից մահգիականները:

Ստէնլին մի նամակ է գրում Ջեֆսօնին, որ եթէ միջոց ունի, գերութիւնից փախչի և գալ, մի նամակ էլ ուղարկում է փաշային: 10 օրից յետոյ Ստէնլին ստանում է փաշայից իր նամակի պատասխանը, որի մէջ նա գրում է, որ արդէն 2 շոգենաւով նա բերել է վերադառնալ ցանկացողներին և որ մի քանիսը խնդրում են, որ գնալը յետաձգվի,

մինչև որ բոլորը կարողանան հաւաքվել: Իվերջոյ աւելացնում է, որ իր հպատակների անհաւատարմութեան մասին նա ալլես երկիւղ չէ կրում և կարող է նրանց վրայ վստահ լինել:

Ջեֆսօնի գրած նամակի հետևանքը այն է լինում, որ փետրվարի 6-ին 1889 թ. նա ինքը գալիս է Կաւալի աւանը:

— Ես վախեցայ, — ասում է Ստէնլին, — լսելով ինձ մօտ Ջեֆսօնի ձայնը, որը ասում էր. «Սանտիմենտալութիւնը փաշայի ամենաօխերիմ թշնամին է: Ոչ ոք նրան չի պահում ալստեղ, բացի իրանից»:

Այդպիսի կարծիք ունէր Ջեֆսօնը փաշայի մասին: Առհասարակ փաշան, Կազատին և ուրիշները ոչ մի որոշ վճռի չէին եկել: Ստէնլին սովորել էր հետեւեալը լսել.

Փաշայից. «Եթէ իմ ժողովուրդս գնում է, ես էլ եմ գնում, իսկ եթէ նա մնում է, ես էլ եմ մնում»:

Կազատիից. «Եթէ փաշան գնում է, ես էլ եմ գնում: Եթէ փաշան մնում է, ես էլ եմ մնում»:

Հաւատարիմ հպատակներից. «Եթէ փաշան կը գնայ, մենք էլ կը գնանք: Եթէ փաշան կը մնայ, մենք էլ կը մնանք»:

Մինչդեռ փաշան հաւատում էր իր հպատակներին և խնդրում էր նոր յետաձգութիւն, Ստէնլին, ընդհակառակը, նրանց ոչ մի հաւատ չէր ընծայում և բոլորովին ալ կերպ էր մտածում:

Խռովարարները, լսելով Ստէնլիի գալը, անշուշտ կարծում էին, որ նա մեծ ուժով է եկել: Խարտումը վերցրած էր, իսկ Մահգին օր ըստ օրէ հօրանում էր: Պարզ է, որ նրանց համար ձեռնառու էր, մի գիշեր մօտենալով, յարձակվել նրանց վրայ, խել բոլոր եղածը և իրանց մատնել Մահգիին: Ստէնլիի այդ մտածողութիւններից երևում է, թէ ինչքան նա չէր հաւատում փաշայի հպատակներին: Մի քանի օրից յետոյ գալիս են 10 հոգի Ստէնլիի մօտ և, համբուրելով նրա ձեռները, յայտնում են իրանց հաւատարմութիւնը:

Փետրվարի 17-ին փաշան, Կազիտին և Հարիւր քառասուն մարդիկ գալիս են Ստէնլիի բանակը, իսկ 18-ին գալիս է Ստէրգը Մազամբոնիի մարդկանց հետ:

Ստէնլին յայտնում է եղիպտացիներին, որ նա հաւաքվելու ժամանակ է տալիս մինչև ապրիլի 10-ը, որից յետոյ նա այլևս ոչ ոքի չի սպասիլ և առաջ կը գնայ:

Շուտով երկրորդ խումբն է գալիս, որը նամակ է բերում խռովարարներից: Նրանց մէջ նորից ծագում են խռովութիւններ և գլխաւորութիւնը անցնում է ուրիշի ձեռքը:

Այդ լուրերը յուսահատեցնում են փաշային: Բայց ահա ստանում է նորից մի նամակ խռովարարների գլխաւորներից, որոնք խնդրում են իրանց էլ հետները վերցնել:

Փաշան հաղորդում է Ստէնլիին այդ «ուրախ լուրերը» և յայտնում է, որ բոլորի հաւաքվելու համար հարկաւոր է երեք ամիս: Ստէնլին, ինչպէս ասացինք, բոլորովին չէր հաւատում փաշայի հպատակներին և այս անգամ նա միանգամայն դէմ էր որ և է յետաձգութեան:

Կանչելով բոլոր սպաներին և մարդկանց, Ստէնլին բացատրում է նրանց իրանց գալու նպատակը, յիշեցնելով, որ նրանք եկել էին փաշային և նրա հպատակներին այստեղից դուրս բերելու, և ահա մի տարի է, ինչ որ նրանք իզուր ուշացել են, և բացատրում է այն հետեւանքները, որ տեղի կունենան նոր յետաձգման պատճառով:

Այդ խորհրդում վճռվում է առանց ուշացնելու ճանապարհ ընկնել դէպի յետ:

XII.

Դժվար էր փաշայի և Կազիտիի համար թողնել այն երկիրը, ուր նրանք ընդեւացել էին և այնքան աշխատել էին:

Վերջապէս ապրիլի 10-ին էքսպեդիցիան ճանապարհ

է ընկնում դէպի յետ, ունենալով 1510 մարդ:

Երկու օրից յետոյ Ստէնլին շատ վտանգաւոր կերպով հիւանդանում է, այնպէս որ նրա առողջանալու մասին շատ քիչ յոյս է մնում: Նա այնքան թուլանում է, որ առանց կողմնակի օգնութեան չի կարողանում մի կողմից դէպի միւս կողմը պարանվել: Այդ հանգամանքից օգտվելով, մէկը ծածուկ խռովութիւն է սարքում: Բարեբաղդաբար բանը բացվում է և խռովարարը իսկոյն բռնվում է: Այդ մարդը ստրուկ է եղել, որին ազատութիւն է տւել Ստէնլին:

Նրան դատելու համար Ստէնլին, չը նայած իր դրութեանը, հրամայում է դուրս բերել իրան: Նրան նստեցնում են բազկաթուղի վրայ և դուրս են բերում: Աչքերը կրակի պէս վառված, նա բացականչում է:

—Մենք հազար ու մի տեսակ փորձանքների ենք ենթարկվել ու դժվարութիւններ ենք յաղթել, որ ձեզ ազատենք, և ահա մեր վարձը: Մահ դրան:

Իսկոյն բռնում են չարագործին և, թոկի օղակը գցելով վիզը, կախում են ծառից:

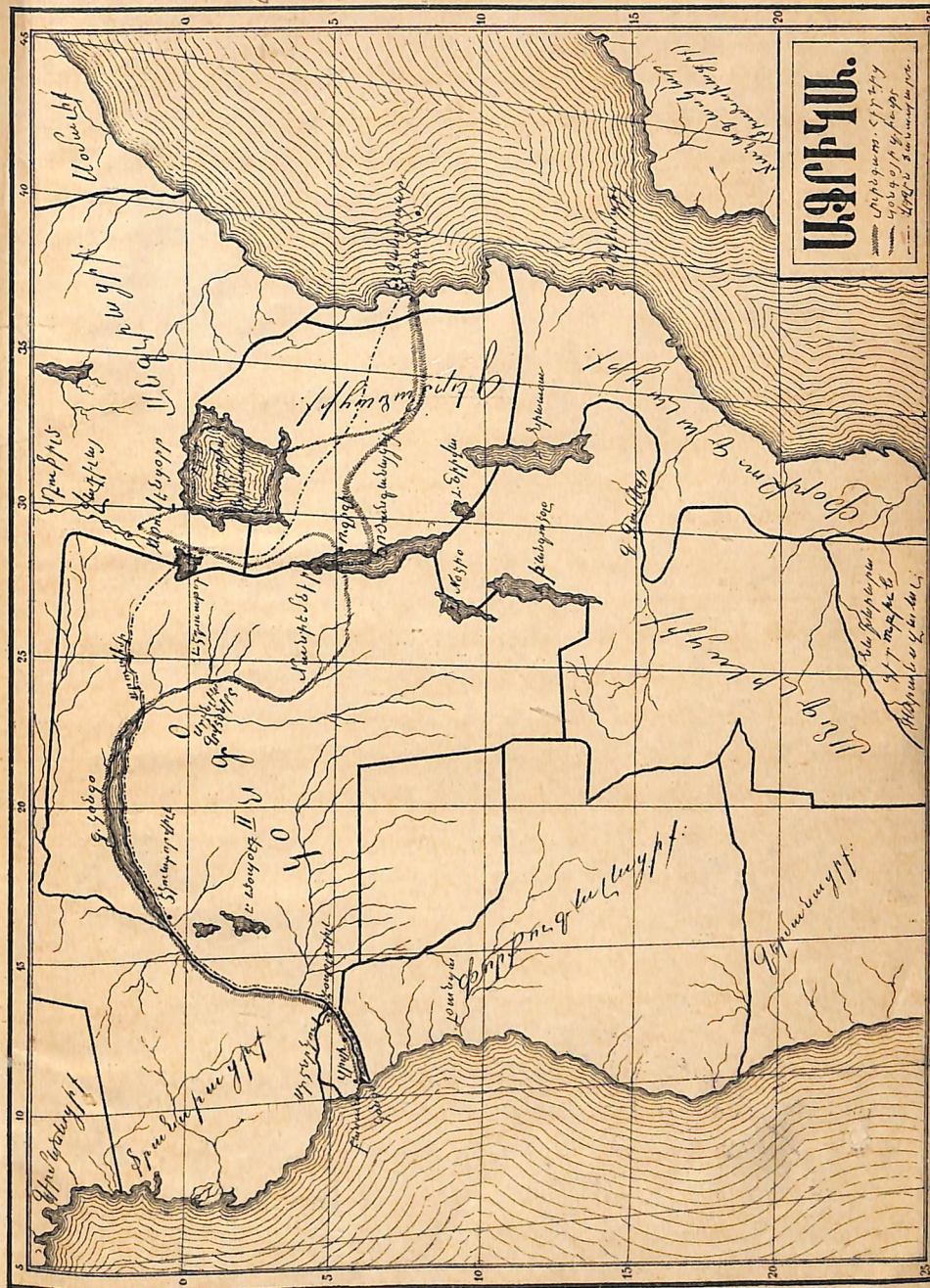
Ստէնլիի հիւանդութիւնը նրանց մի ամիս ուշացնում է, այնպէս որ Էմինի մարդիկը կարող էին հասնել, բայց նրա «60 հաւատարիմ» մարդկանցից միայն մէկն է գալիս:

Վերադարձ ճանապարհորդութիւնը շատ հարուստ է լինում աշխարհագրական գիւտերով, որոնց մէջ գլխաւոր տեղը բռնում է Բուվենցօրի սառցային լեռնաշղթայի գիւտը:

Շատ ճանապարհորդներ աշխատել են գտնել Նեղոս գետի սկիզբը և ահա Ստէնլիին է յաջողվում գտնել դրա սկիզբը նոր գտած լեռներում, որոնց ամենաբարձր գագաթին Բուվենցօրի անունն են տալիս: Բացի դրանից, գտնում են նաև բազմաթիւ գետակներ, լճեր և այլն:

Բուվենցօրից դէպի հարաւ-արեւելեան կողմը գտնվում է Ալբերտ-Նիանաս լիճը: Դուրս է գալիս, որ բազմաթիւ

— 46 —

2n

754

7660

0003671

20 13

ՀՀ Ազգային գրադարան

